

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ*SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

ULUSLARARASI İLİŞKİLER PROGRAMI

NÜKLEER KRİZ SÜRECİ'NİN TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ'NE ETKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Arzu KAMBUROĞLU

EYLÜL-2011

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ*SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

ULUSLARARASI İLİŞKİLER PROGRAMI

NÜKLEER KRİZ SÜRECİ'NİN TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ'NE ETKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Arzu KAMBUROĞLU

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Mohammad ARAFAT

EYLÜL-2011

TRABZON

ONAY

Arzu KAMBUROĞLU tarafından hazırlanan “Nükleer Kriz Süreci’nin Türkiye-İran İlişkileri’ne Etkisi” adlı bu çalışma 07.09.2011 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Uluslararası İlişkiler Anabilim dalında **yüksek lisans tezi** olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mohammad ARAFAT (Başkan / Danışman)

Doç. Dr. Coşkun TOPAL

Doç. Dr. Abdulkadir TOPAL

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım. ..../..../.....

Doç. Dr. Yusuf ŞAHİN
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada orijinal olmayan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığımı, aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Arzu KAMBUROĞLU

07.09.2011

ÖNSÖZ

20.yüzyılda başlayan ve 21.yüzyılda da tek süper güç olma hırsını kendinde gören, görmeye de devam eden ve diğer ülkelerin arasından da sıyrılmısını bilen ABD, özellikle 11 Eylül sonrası Irak ve Afganistan'a düzenlediği saldırılarla Orta Doğu'ya hakim olma düşüncesinin ilk kıvılcımlarını ateşlemiş oluyordu. Buna İran'ın nükleer enerji adı altında faaliyetlerde bulunması da eklenince ABD'nin Orta Doğu bölgesinde ulaşmak istediği amaçları genişlemiş oluyordu. İran ve ABD arasındaki nükleer kriz tırmandıkça, Türkiye'nin muhtemel bu gelişmeler karşısında ne tür politikalar izleyeceği ve karşı karşıya kalabileceği durumlar hakkında ne tür yorumlar yapacağı merak konusu oluyordu. Dünya barışını sağlamak adına Türkiye'nin elinden geldiği kadarıyla "şeffaf bir şekilde" bu konuya yaklaştığını; fakat buna karşılık komşusu olan İran'ın ise, kendi başına buyruk hareket ederek kendi yaptığı faaliyetlerin kendine verilmiş bir hak olarak elde edildiğini öne sürmektedir. Araştırmamı yaparken, Türkiye'nin bir tarafta müttefiki olan ABD, diğer tarafta komşusu olan İran arasında bir seçim yapmayarak, bu krizin müzakere masasına taşınarak çözülmesi konusunda hem fikir olduğumu gördüm.

Bu tezde beni kaynak bulma konusunda yönlendiren USAK İran ve Orta Doğu Uzmanı Arzu CELALİFER EKİNCİ'ye ve İran İslam Cumhuriyeti Trabzon Başkonsoloslugu'na, her zaman yanımda olan ve desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen aileme, arkadaşlarıma ve yardımlarını hiçbir zaman eksik etmeyen danışman hocam Sayın Prof. Dr. Mohammad ARAFAT ve bölümdeki diğer hocalarıma ve tabii ki iş hayatım boyunca her zaman yanımda olan iş arkadaşlarıma saygılarımı sunar ve sonsuz teşekkürler ederim.

Trabzon, Eylül 2011

Arzu KAMBUROĞLU

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
ÖZET	VIII
ABSTRACT	IX
KISALTMALAR LİSTESİ	X
GİRİŞ.....	1-2

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1925'TEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ	3-52
1.1. Pehlevi Hanedanlığı Dönemi Türk-İran İlişkileri (1925-1979)	3
1.1.1. Rıza Şah Pehlevi Dönemi (1925-1941).....	3
1.1.1.1. Simko İsyanı ve Kürt Aşiretleri Sorunu	9
1.1.1.2. Cumhuriyet Rejimi'nin İran'daki Yansımaları	11
1.1.1.3. Türkiye-İran Arasındaki Sınır Sorunu	12
1.1.1.4. Ağrı İsyanı (1926-1930)	14
1.1.1.5. III.Ağrı İsyanı ve İlişkilerde Gerginleşme (1930-1938).....	16
1.1.2. 1937 Saadabad Paktı	18
1.1.3. Muhammed Rıza Şah Dönemi (1941-1979)	20
1.1.4. 1941 İran'ın İşgali	21
1.1.5. 1950 Petrolün Millileştirilmesi Politikası ve Yaşanan Hakimiyet Mücadeleleri.....	23
1.1.5.1. İngiliz-İran Petrol Anlaşmazlığı ve Millileştirme Çabaları	24
1.1.5.2. İngiliz Hükümetinin Tepkisi ve Millileştirmenin Başarısızlığı	27
1.1.6. 1955 Bağdat Paktı'nın Ortaya Çıkışı	30
1.1.6.1. Bağdat Paktı'nın Kurulması ve Türkiye'nin Rolü	31

1.1.6.2. Bağdat Paktı'nın Sonuçları	33
1.1.7. 1963 "Beyaz Devrim"	34
1.1.8. 1973 Petrol Krizi	37
1.2. İran İslam Devrimi ve Sonrası Dönemde Türk-İran İlişkileri (1979-2005)	40
1.2.1. 1980-88 İran-İrak Savaşı	42
1.2.1.1. Savaşın Gelişme Seyri	43
1.2.1.2. Savaşın İran ve Irak Üzerindeki Etkileri	45
1.3. Yakın Dönem Türk-İran İlişkileri (2005-)	48
1.3.1. Nükleer Enerji Sorunu	49

İKİNCİ BÖLÜM

2. İRAN VE NÜKLEER KRİZ SÜRECİ	53-89
2.1. İran Nükleer Programı'nın Tarihsel Arka Planı	53
2.1.1. Şah Dönemi'nde İran Nükleer Programı	56
2.1.1.1. Şah Dönemi'nde Nükleer İşbirliği Alanında Batılı Ülkelerle İmzalanan Anlaşmalar	57
2.1.1.2. Şah Hükümeti'nin Nükleer Silaha Bakışı	59
2.1.2. 1979 İslam Devrimi Sonrası'nda İran Nükleer Programı	60
2.1.2.1. İran'ın Nükleer Çalışmalarında Destek Aldığı Ülkeler	61
2.1.2.1.1. İran ve Rusya Arasındaki Nükleer İşbirliği	62
2.1.2.1.2. İran ve Çin Arasındaki Nükleer İşbirliği	67
2.2. Nükleer Programın Krize Dönüşmesi	69
2.3. Nükleer Kriz Süreci'nin Tarafları	73
2.3.1. Birincil Taraflar	73
2.3.1.1. ABD	73
2.3.1.2. İran	76
2.3.2. İkincil Taraflar	78
2.3.2.1. Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (IAEA)	78
2.3.2.2. AB (Üçlü Troyka)	80
2.3.3. Üçüncül Taraflar	81
2.3.3.1. Rusya	82
2.3.3.2. Çin	84

2.3.3.3. Türkiye	86
2.3.3.4. İsrail	87

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. NÜKLEER KRİZ'İN TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ'NE ETKİSİ	90-103
3.1. Kriz Süreci'nde Türkiye'nin Rolü	90
3.2. Kriz'in Türkiye'ye Etkileri	94
3.3. Nükleer Kriz'e İlişkin Çözüm Arayışları	99
SONUÇ	104
YARARLANILAN KAYNAKLAR	107
ÖZGEÇMİŞ	112

ÖZET

Soğuk Savaş sonrası dönemde tek süper güç olarak kendini gösteren ABD'nin, ilk olarak atom bombasını Japonya üzerinde kullanarak gerçekleştirdiği nükleer tehlike, Türkiye-İran arası ilişkilerde kendini hissettirerek Orta Doğu'nun tümüne yayılan bir kriz haline dönüşmüştür.

Sadece, İran'ın kendi yaşam standartlarını yükseltmesi ve enerji ihtiyacını karşılayabilmesi amacıyla ortaya çıkan bu nükleer enerji faaliyetleri, başta ABD olmak üzere birçok Avrupa ülkesi tarafından da İran'ın nükleer silah elde etme çabasında olduğu düşüncesini akla getirmiştir.

Özellikle, İran'ın nükleer alanda kendini geliştirmesi, Rusya ve ÇHC başta olmak üzere birçok ülkenin de İran'ı desteklemesi ABD'yi rahatsız etmiş ve konunun anlaşmaya varılarak çözülmesi yerine, İran'a Irak'ta olduğu gibi hareket yapılması dahi gündeme gelmiştir.

Türkiye'nin bir Orta Doğu ülkesi olarak sadece komşusu İran'ı destekler nitelikte bir tavır takınmayarak kabul edilebilir bir durum değildir. Türkiye'nin buradaki tavrı açık ve net bir şekilde; her iki tarafa karşı "eşit ve dengeli" davranması olmalı ve sorunun ise, müzakere masasına oturularak çözülmesi gerekmektedir.

Anahtar Sözcükler: Nükleer Enerji, Uranyum Zenginleştirme, Şeffaflık ve Açıklık, Arabuluculuk, Tarafsızlık.

ABSTRACT

After in the Cold War Period, showing itself the only superpower USA, firstly realizes the nuclear danger that using the atomic bomb all over the Japan and then this nuclear danger turns into the crisis all over the Middle East that let itself know about Turkey-Iran relationships.

Only at the aim of the raising Iran's itself life standards and receiving energy needs are appeared this nuclear energy workings that remembered the opinion of the Iran's having nuclear gun effort by the a lot of European countries first all of being USA.

Especially, improving Iran itself in nuclear areas and supporting Iran a head of Russia and China in the a lot of countries that disturb USA and instead of solving the problems to close a deal, it also comes to order to Iran being do an operation as is the case in Iraq.

Consequently, it can not be accepted a position that the Middle East country Turkey also may be maintained an attitude a quality of support to Iran. In this Turkey's behaviour that being act "equal and balanced" to either Iran and USA on a cut-and-dried basis and in that case it is necessary that the problem must be solved to sit a negotiationtable.

KeyWords: Nuclear Energy, Uranium Enrichment, Transparency and Clearing, Mediatorship, Neutrality.

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
NPT	: Nuclear Non-Proliferation Treaty, Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Anlaşması
UAEA	: International Atomic Energy Agency, Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
CENTO	: Central Treaty Organization, Merkezi Anlaşma Teşkilatı
OPEC	: Organization of the Petroleum Exporting Countries, Petrol İhraç Eden Ülkeler Birliği
OAPEC	: Organization of the Petroleum Producing Arabian Countries, Petrol Üreten Arap Ülkeleri Örgütü
BM	: Birleşmiş Milletler
AB	: Avrupa Birliği
AB Troykası	: Avrupa Birliği Üçlüsü
AMF	: American Machine and Foundry
NATO	: North Atlantic Treaty Organisation, Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü
MW	: Megavat
BMGK	: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

GİRİŞ

Türkiye ve İran, gerek aynı coğrafi bölgede bulunmaları vesilesiyle gerekse sahip oldukları tarihi geçmişleriyle geçmişten günümüze farklı olaylar çerçevesinde inişli çıkışlı ilişkiler yaşamış olan iki farklı ülke olmuştur. Ancak geçmişten günümüze yaşamış oldukları bu ilişkiler gösteriyor ki; diğer ülkelerle aralarında geçen sorunlarda ve anlaşmazlıklarda kendilerini bir bütün olarak hissetmeleri ve geçmişten gelen tarihi münasebetleri dolayısıyla da ileride gelişebilecek durumlarda kader birliği yapmalarına kadar kendini gösterecektir.

Türkiye-İran arasında gelişen ilişkiler sadece bu iki ülke etrafında gelişme göstermemiş olup, diğer ülkelerinde kendilerine bir pay çıkarma düşüncesi de bu iki ülke ilişkilerinde etkisini göstermiştir. Özellikle de, Soğuk Savaş'ın galibi durumunda olan ABD ve Sovyetler Birliği, Türkiye-İran İlişkilerinin bir yönden yapıcı diğer yönden yıkıcı rolünü oynayan iki ülke olmuştur. Şöyle ki; II.Dünya Savaşı'ndan sonra tek süper güç olma düşüncesi etrafında Orta Doğu'ya hakim olma isteğinde olan ABD, başta Irak olmak üzere Orta Doğu ülkeleri üzerinde hakimiyet kurarak Orta Doğu'nun tek hakimi olmak istemektedir.

Orta Doğu'da yaşanan tüm bu gelişmeler, başta Avrupa ülkeleri ve diğer dünya ülkeleri olmak üzere Irak'ta yaşanan bu gelişmelerin İran'a da sıçraması düşüncesini gündeme getirmiştir. Bu düşüncenin altında yatan sebep ise, İran'a göre nükleer enerji elde etme çabası, ABD'ye göre de nükleer silah üretme çabasıdır. İran'ın savunduğu aslında NPT'nin kendine vermiş olduğu bir hak olarak nükleer enerji üretimini, ABD'ye bir türlü kabul ettirememesidir. İran'ın da, ABD'ye göre yaptığı bir hata vardır; o da nükleer enerji üretimini açık ve şeffaf bir şekilde ifade etmemesi, gizli bir şekilde faaliyetlerini sürdürmesi ve UAEA'nın denetimlerine izin vermemesidir. Her ülke gibi İran'ın da yaşam standardını yükseltmesi için tabii ki nükleer enerji üretmeye hakkı vardır, ancak bunu tehlike boyutuna getirmediği sürece.

Türkiye'nin bölge ülkesi olması dolayısıyla bu krizdeki rolü, her iki ülkenin tarafına eğilmeden ortada olacak bir şekilde “dengeli, tarafsız ve arabulucu” bir durumda etkisini göstermesidir. Tabii ki bunu da yaparken, bu durumdan en az zarar görece şekilde kendini kurtarması, her iki ülke karşısında kendi çıkarlarını da göz önüne almasıyla da ilişkilidir. Aslında burada Türkiye'ye düşen görev; bir tarafta müttefiki ABD'yi, diğer tarafta komşusu İran'ı karşısına almayacak bir şekilde durumu müzakere masasına oturarak çözmektir.

Bu çalışmada, Pehlevi Hanedanlığı döneminden günümüze Türkiye-İran İlişkileri, Nükleer Kriz Süreci'nin tarihsel gelişimi, bu sürece taraf olan ülkeleri ve bu kriz sürecinin Türkiye-İran İlişkileri'ne etkisi incelenmektedir. Çalışmanın birinci bölümünde 1925'ten günümüze Türkiye-İran İlişkileri'nin önemli olaylar ve durumlar çerçevesindeki gelişmelerini, ikinci bölümde Nükleer Programın tarihsel süreci, bu sürecin nasıl krize dönüştüğü ve bu krize müdahil olan ülkeler ve son olarak üçüncü bölümde de Nükleer Kriz Süreci'nde Türkiye'nin rolü, sürecin Türkiye'ye etkisi ve krize yönelik çözüm arayışları ve yaşanması olasılıklı olabilecek muhtemel senaryolar bahsedilmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. 1925'TEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ

1.1. Pehlevi Hanedanlığı Dönemi Türk-İran İlişkileri (1925-1979)

Pehlevi Hanedanlığı Dönemi Türk-İran İlişkileri, 1925'de kurulan Pehlevi Hanedanlığı döneminden 1979 İran İslam Devrimi'ne kadar inişli çıkışlı bir şekilde çeşitli olaylar çevresinde seyretmiştir. Dönemler şeklinde devam eden bu ilişkiler günümüze kadar devam etmiştir.

1.1.1. Rıza Şah Pehlevi Dönemi (1925-1941)

Birinci Dünya Savaşı'na katılmamasına rağmen savaştan sonra hem idari hem mali anlamda büyük bir kaos içine giren İran'ın, merkezi otoritesi tamamen yıkılmış durumdaydı. İran'ın içinde bulunduğu bu durumu gören Rıza Han şöyle bir değerlendirme yapıyordu:

Burası hakikaten bir memleket değildi, çünkü bir zamanlar bu mağrur memleketin bu isme layık olacak hiçbir merkezi hükümet yoktu. İran'ın büyük bir kısmı mahalli kabile reislerinin elindeydi ve krala (Ahmet Şah) gösterdikleri sadakat, sadece görünüşte olup, onu mevcudiyetini devam ettirecek kadardır; hakikatte kendi mntıklarında istedikleri gibi hareket ediyorlardı ve böylece halkın sefaletini arttırıyorlardı. Bir ordu mevcut değildi ve İran'a bağlı bir ordu bile yoktu; kanun ve nizam ortadan kalkmıştı; İranlı mahkemeler yoktu, olanlar sadece din adamlarının ve kabilelerin mahkemeleri idi. Memleketin büyük kısmında hakim olan en kuvvetlinin kanunu idi. Yağmacılar yağma ediyor ve halk da eziliyordu (Sanghvi, 1971: 24).

Bu dönemde, bölge dışı aktör konumunda etkinliklerini sürdüren Bolşevik Rusya ve özellikle İngiltere, İran üzerinde var olan etkilerini daha da arttırmışlardır. Öyle ki; Çarlık Rusya'sı dönemde İran'ın paylaşılmasını sağlayan 1907 tarihli anlaşma, Aralık 1917'de Sovyet Rusya Halk Komiserleri Konseyi tarafından geçersiz ilan edilmiştir.

Sovyet Hükümeti, askerlerini İran'dan geri çekmeye karar vererek, İran halkını kendi ülkelerinin geleceğini kendilerinin tayin etmesi konusunda serbest bırakmıştır. Böylelikle, Rus birliklerinin ülkeden geri çekilişi 1917 yılı sona ermeden başlamış ve 1918 yazında da sona ermiştir.

Ülke genelinde, başat rol oynayan bu iki aktörden Sovyet Rusya'nın geri çekilmesiyle başlayan süreç yerini diğer bir aktör olan İngiltere'nin İran üzerindeki artan etkinliğine bırakmıştır. Kolomitsev başkanlığındaki ilk Sovyet Heyetinin İran Hükümetiyle görüşmek üzere İran'a gitmesi ve sonucunda İngilizler tarafından tutuklanarak İran'dan sürülmesi ve akabinde Kolomitsev'in resmi bir diplomatik temsilci olarak tekrar İran'a dönerken Tahran yakınlarında İngilizler'in emriyle yakalanarak öldürülmesi gibi bu olumsuz gelişmeler İngilizler'in niyetinin ne kadar ileri düzeyde olduğunu açıkça ortaya koyuyordu. Ancak tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen İran, Bolşevik Rusya'nın gözünde hala önemli bir yer tutuyordu. Sovyet Hükümetinin, 26 Şubat 1921'de Moskova'da İran'la imzaladığı Dostluk ve Kardeşlik Anlaşması ile daha önce iki ülke arasında imzalanmış olan bütün anlaşmalardan İran yararına vazgeçtiğini ve Çarlık Hükümetinin diğer devletlerle İran aleyhine imzalamış olduğu bütün anlaşmaları da yok saydığını açıklaması, verdiği bu önemi gözler önüne seriyordu. Ayrıca İran 1921 anlaşmasıyla, kendi toprakları üzerinde Çarlık Rusya tarafından elde edilmiş bütün imtiyaz ve malları geri almakta, ayrıca Çarlık Hükümetine olan bütün borçlarından kurtulmaktaydı. İran'a Hazar Denizi'nde de bir donanma bulundurma hakkı da tanınıyordu. Yine aynı anlaşmaya göre, iki ülke birbirlerinin içişlerine karışmamayı, Rusya ve İran'a düşmanca fikirler besleyen ülkelerin kendi toprakları üzerinde varlık göstermelerine izin vermeyeceklerini karşılıklı olarak taahhüt ediyorlardı (Cin, 2007: 41-43).

Ekim Devrimi'nden sonra Ruslar'ın bölgeden tamamen çekilmesinden sonra tek büyük ve etkin güç olarak varlığını sürdüren İngiltere, bölgeyle yakından ilgilenmeye başlamıştır ki, 1919 yılından itibaren de İran'ı İngiltere Dışişleri Bakanı olan George

Curzon'un ilgi alanına sokmuştur. "Lord Curzon, İran'a özel bir ilgi gösteriyordu. 1889 yılında, o zamanlar Batı'da pek bilinmeyen bu ülkeye bir yolculuk yapmış ve yazdığı **İran ve İran Sorunu** adlı kitabı, İran uzmanı olarak kabul edilmesine sebep olmuştu"(Cin, 2007: 43). Ekim Devrimi'nin, Rusya'nın İran'dan çekilmesine sebebiyet vermesinden sonra bu durumu fırsat bilen Curzon, hükümetine Rusların boşalttığı bu topraklarda İngiliz himayesinde bir Müslüman devletler topluluğu kurmayı önermişti. Ancak, İngiliz Hükümetinin bölgedeki asker sayısında uygulamaya koyacağı asker sayısında köklü bir indirime gitme politikası, Curzon'un elde tutmak istediği yerlerden hemen hemen tüm İngiliz askerinin çekilmesi anlamına geliyordu. Müslüman devletler birliğinden sadece İran kalmıştı. Lord Curzon da İngiliz çıkarlarını burada sürdürme konusunda kararlıydı.

Lord Curzon, İngiltere'nin bölgeyle ilgili politikalarını İran'ın toprak bütünlüğü üzerine kuruyordu ancak İngiltere'nin elindeki imkanlarının çok kıt ve zayıf olması bu düşünceleri ilerletmesinde yetersiz kalıyordu. İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İran'ın bazı bölgelerinde küçük askeri kuvvetlerinin olması, Curzon'un amaçlarını yerine getirmesi için yeterli düzeyde değildi. Ayrıca, Harbiye Nezareti ve Hindistan'dan İngiltere'ye asker sayılarını azaltması konusunda sürekli baskı yapılması Curzon'un, tüm enerjisini İran'da İngiliz denetiminde yeni bir rejimin kurulması yönünde kullanmasına neden olmuştur. Curzon'a göre İran'da kurulacak bu yeni yönetimle çok bölünmüş ve karmaşa içerisinde olan bu ülke, kendine yetebilecek ve kendini savunabilecek bir ülke durumuna gelecek ve İngiliz askerine de artık ihtiyacı kalmayacaktır. Lord Curzon'un bu düşüncesi kısa sürede hayata geçirilerek iki ülkenin hükümetleri nezdinde yapılan girişimler, Tahran'da İngiliz Büyükelçisi'yle İran arasında 9 Ağustos 1919 tarihli Anlaşmanın imzalanmasıyla sonuçlanmıştır.

Yapılan bu anlaşma, altı maddeden oluşuyordu. Anlaşmaya göre İngiliz hükümeti, İran'ın bağımsızlığını ve ülke bütünlüğüne geçmişte olduğu gibi tamamen riayet edeceğini; hükümetler arasında yapılacak görüşmelerden sonra, İran'ın muhtelif idari kısımları için gerekli olan uzman müşavirleri İran hesabına temin edeceğini; İngiliz ve İranlı uzman askerlerden kurulu bir komisyon tarafından belirlenecek sayıda subay ve son sistem mühimmat ve teçhizatı İran hükümeti hesabına temin etmeyi kabul ediyordu. Ayrıca, İngiliz hükümeti, bu düzenlemeleri gerçekleştirmek için gerekli miktarda büyük bir borcu İran hükümetine vermeyi veya bulmayı kabul ediyor ve bu borca teminat için de İran

hükümetinden gümrük vergilerini ve başka bir gelir kaynağını vermesini istiyordu. Bu anlaşmadan sonra yapılan ikinci anlaşmada ise, alınacak borç paranın temini ve izahı konusu da ele alınmıştı. Alınacak borç para 2 milyon İngiliz lirasıydı ve aylık yüzde yedi faizle yirmi senede geri ödenecekti (Cin, 2007: 44-45).

Lord Curzon'a göre, İngilizlerle İranlılar arasında yapılan bu anlaşmalar İran'ın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü amaçlamaktaydı. İngilizler, yapılan bu anlaşmalarla geçmiş günlerde vuku bulan Rus yayılcılığında korkan İranlıların buna karşı korunmaktan bir nevi memnun olacakları düşüncesindeydi. Ancak, İngilizlerle imzalanan bu anlaşmalar İran kamuoyunda olumsuz bir hava etkisi yarattı. İran'a yapılan bu İngiliz müdahalesi, bütün ülkede güçlü bir milliyetçi çoğunluğun ayağa kalkmasına sebep olmuştur. Toprak sahipleri ve Rus pazarlarıyla işbirliği yapan güçlü burjuvazi de başta olmak üzere İran toplumunun büyük çoğunluğu, İngilizlerin egemenliğine son verilmesini ve şuana kadar İngilizlerle yapılan onur kırıcı anlaşmaların iptalini istiyorlardı. Kısa bir süre sonra ülkenin dört bir tarafında İngiliz aleyhtarı gösteriler yaşanmaya başladı ve yaşanan tüm bu olumsuzluklar karşısında anlaşmaları imzalayan İran Hükümeti istifa etmek zorunda kaldı.

1920 yıllarında İran'a, yeni bir İngiliz komutanı, Tümgeneral Edmund Ironside gelmişti. Ironside'in İran hakkındaki düşünceleri Lord Curzon'la tamamen farklılık gösteriyordu. Ironside göre, İran'da İngiliz askeri gücü bulundurmak yerine, İngiliz desteğiyle kurulacak merkezi bir hükümetin, İngiliz çıkarlarını daha iyi koruyacağı düşüncesindeydi. Ironside'in bu konuda işine yarayabilecek tek İranlı güç ise, 1879'da Ruslar tarafından İran Şahı için muhafız birliği olarak kurulan İran Kazak Tugayı idi. Ironside göre, Tugay'da İran asker ve subay sayısının Rus subaylardan daha fazla olması, bu programın yürütülmesi açısından uygun bir araç olarak görülüyordu. Ironside, Tugayın Rus komutanını görevden aldıktan sonra yerine Albay Rıza Han'ı getirdi. Rıza Han'ı ülkeyi yönetmek için heveslendiren Ironside, İngiltere Harbiye Nezareti'nin 1921'de İngiliz kuvvetlerini İran'dan çekmesiyle, Rıza Han'ı İngilizlerden sonra ülkeyi yönetmek için hazırlamaya başladı. Yükselme azmi olan Rıza Han, İngilizlerin darbe önerisini hemen kabul etti.

Rıza Han'ı kendi saflarına çekmeyi başaran İngilizler, İran'da İngilizlerin çıkarlarını koruyabilecek ve iptal edilen 1919 tarihli anlaşmanın bazı maddelerini hafiflettikten sonra uygulayabilecek bir hükümetin iktidara gelmesini önceden beri planlıyordu. İngilizler, darbe sonrası kurulacak yeni hükümetin başına Seyid Ziya'yı seçtiler. Seyid Ziya, askeri yardım için Rıza Han'a başvurduğu zaman, Rıza Han harekete geçmek için hazır bulunuyordu. İngiliz isteklerini kabul eder gibi gözükten Rıza Han, herhangi bir anda oluşacak gereksiz bir duraklamanın İngiliz planlarını daha da ateşleyeceğini ve Tahran'daki merkezi hükümetin kolayca devrileceğini düşünüyordu. Türkiye'de Mustafa Kemal'in yaptığı yenilikçi hareketler O'nu çok etkilemişti ki; Rıza Han, ileriye dönük düşüncelerini şöyle açıkladı: "O, iktidar mevkiine bütünlüğü tam, disiplinli bir askeri kuvvet koymayı ve kurulacak yeni Hükümetin Bolşevik Rusya ve İngiltere'ye karşı bağımsız, milliyetçi bir siyaset gütmesini savunuyordu. Böyle bir hareket, dıştan ve içten gelebilecek tehlikeleri önleyecek ve ihtilalci reformları gerçekleştirecek kuvvetli bir merkezi hükümetin ortaya çıkmasını mümkün kılacaktı"(Cin, 2007: 47).

1921 yılının başlarında İran, çok kötü şartlar altında, parçalanmış bir durumda ve her an kurtulmayı bekleyen bir ülke konumundaydı. 12 Şubat 1921'de Rıza Han, İngilizlerin Ahmet Şah'ı tahtan indirmesine karşılık, İngiliz kuvvetlerinin darbe girişimine karşı çıkmayacağı güvencesini de almasıyla darbeyi gerçekleştirmek için hazırlanmaya başladı. İlk taaruz, 16 Şubat 1921'de Rıza Han komutasındaki üç bin kişilik Kazak Tugayı ile Tahran'a yapıldı. Başarılı bir şekilde sonuçlanan darbe girişimi sonrası yeni bir hükümet kuruldu ve başına da gazeteci ve devlet adamı olan Seyid Ziya getirildi. Rıza Han ise savunma bakanı olarak yeni hükümette yerini aldı. Ancak, gerçek anlamda silahlı kuvvetleri elinin altında tutan Rıza Han'dı. 1921-1925 yılları arasında Rıza Han, İran'da hemen hemen her alanda üstün bir güce ulaşma yolunda ilerlemekteydi. Yeni hükümet için her anlamda birçok yenilik getiren Rıza Han, 1921 darbesinden sonra başbakan Seyid Ziya'yı sürgüne gönderdikten sonra 1921 ve 1923 yılları arasında dört başbakan ve altı kabinenin istifasına sebep oldu. Sonunda Rıza Han'ın gücünü kabul etmek zorunda kalan Ahmet Şah, yeni hükümeti kurma görevini Rıza Han'a verdi. Daha önce savunma bakanı ve silahlı kuvvetlerin başkomutanı gibi görevlerde yer alan Rıza Han, bu sıfatların yanı sıra başbakanlık sıfatını da almasıyla İran'ın en güçlü kişisi olmuştur.

Başbakan olduktan sonra İran'ın huzur ve güvenliği için elinden geleni yapmaya çalışan Rıza Han, yeni kurulmuş olan bu siyasal sistem içerisinde ıslahatlar yapma düşüncesi içerisinde girmiştir. Öyle ki; koyu bir Atatürk hayranı olan Rıza Han, tam olarak belli etmese de Cumhuriyet yönetimi için ülkede nabız yokluyordu. “Rıza Han, İran Gazetesi'nin 30 Ekim 1923 tarihli nüshasında yayımlanan beyannamesinde, İran'ın üç yıl önce içinde bulunduğu durumu hatırlatıyor ve artık memlekette payidar olan emniyet ve asayişin, kendi çabalarıyla vücuda getirilen Teşkilatı Askeriye vasıtasıyla olduğunu belirttikten sonra, şunları söylüyordu:

“Bu vakte kadar yalnız askeri işlerle meşgul oluyordum. Çünkü, bütün ıslahatın, her şeyden evvel düzeni temin edecek bir kuvvete merbut olduğunu düşüncesinde idim. Şimdi ise artık memleketin diğer hususat-ı idaresini ıslah etmek zamanı ve imkanı geldiğine kaniyim”(Cin, 2007: 50).

O dönemde, yönetim sisteminde yeniliğe gitmek isteyen Rıza Han, Atatürk'ün belirlediği Cumhuriyet çizgisinde ilerlemek istiyordu. Ancak, o sıralar İran kamuoyunda da yoğun bir şekilde cumhuriyet karşıtı düşünceler yer alıyordu. Hatta, Tahran'da da cumhuriyet karşıtı propagandalar yapılıyordu. İran'da yer alan ulema kesim, Rıza Han'ın aklında yatan Cumhuriyet fikrine şiddetle karşı çıkıyordu. Aslında, Rıza Han da bu fikri tam olarak içine sindirmiş değildi. Bu yüzden, ulemanın baskısı da eklenince Rıza Han bu fikrinden vazgeçmiş oldu. Rıza Han'ın aklından geçen, mevcut rejimi devam ettirerek ipleri tamamen eline almak ve monarşiyi devam ettirerek Şah olmayı planlıyordu.

Rıza Han'ın Şah olarak iktidardaki yerini sağlamlaştırması 1925 yıllarında başladı. O yıllarda uzun bir süre Avrupa seyahatinde olan Ahmet Şah'ın ülkesine dönmeye karar vermesi ve İran'da bu sebeple yapılan gösteriler sonuç vermedi. Rıza Han'dan çekinen Şah, dönüşünü bir süre erteledi. Bu sırada ise, İran Meclisi toplandı ve Ahmet Şah'ın tahtan indirilerek yerine Rıza Han'ın geçmesini teklif etti. İki gün sonra Meclis, Kaçar Hanedanlığının kaldırılarak yerine Rıza Han'ın yeni bir hükümet kurmasına karar verdi. Böylece; Rıza Han, 13 Aralık'ta İran hükümdarı olarak tahta çıktı. 25 Nisan 1926'da Gülistan Sarayı'nda Şahlık tacını giyerek Pehlevi Hanedanlığının ilk Şah'ı olarak tahta oturdu. Rıza Pehlevi, tahta çıktığı tarihten İngiliz-Sovyet kuvvetleri tarafından tahtan

indirildiği 1941 yılına kadar İran'da egemenliğini devam ettirmiş ve İran'da hızlı bir modernleşme süreci başlatmıştır.

1.1.1.1. Simko İsyanı ve Kürt Aşiretleri Sorunu

Rıza Han'ın iktidara geldiği bu dönemde iki hükümet arasında Simko İsyanı nedeniyle ilişkiler bir süre gerilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle, Türkiye-İran sınırındaki Kürt aşiretleri kendilerini bağımsız hissetmeye ve sınırın her iki tarafında huzur ve güvenlik bozucu faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardı. Kürt aşiretleri, bir ülkede eylemde bulduktan sonra güvenlik güçlerinin takibinden kurtularak rahatlıkla diğer ülkeye geçebiliyordu. İki ülkenin güvenlik güçleri arasında gerginliklere hatta sınır çatışmalarına da sebep veriyorlardı. İki ülke arasında vuku bulan Kürt aşiretleri sorunu, İran'daki Simko İsyanıyla daha da şiddetlendi. "İsmail Ağa Simko'nun başında bulunduğu en büyük ikinci Kürt Konfederasyonu Şakaklar, İran'da Salmas ve Urmiye'nin batısında, Somay ve Bradost dağlık bölgelerinde otururlar ve hayatlarını hayvancılık, yağma ve çapulculuk ile kazanırlardı. Nüfusları yaklaşık iki bin hane civarında olan Şakaklar, Simko'nun birliğin reisi olmasından sonra Batı İran'da önemli bir güç oldular. Simko, kiminle, ne zaman ittifak yapacağını bilen, akıllı ve oportünist bir politikacı olmasının yanı sıra prensipsiz ve önyargılı, gaddar ve acımasız, fakat aynı zamanda güçlü ve şövalye ruhlu tipik bir Kürt feodalıydı. Onun amacı, Batı İran'da kendi başkanlığında bağımsız bir Kürt devleti kurmak ve politik açıdan parçalanmış Kürt halkını bu devlet bünyesinde birleştirmekti"(Cin, 2007: 58).

Birinci Dünya Savaşı sonrası İran'ın içinde bulunduğu durum Simko'nun Batı İran'da faaliyet alanını genişletmesine sebep olmuştur. Şöyle ki; Batı İran'da Osmanlı varlığının son bulmasından sonra İran Hükümeti merkezlere valiler atamıştı, fakat bu valiler Batı İran'da denetimi sağlamayı başaramamışlardı. Çünkü; bölgede iktidar kurabilecek tek güç Simko olarak görülüyordu. Simko'nun emrinde yer alan çoğu Kürt, ya asker kaçağı ya da milliyetçi, yüzlerce Osmanlı askerinin yanında, yüksek maaşlı paralı askerler bulunuyordu. Bazıları Ruslardan alınmış gelişmiş silahlarla donanmış bu askerler, bölgede kötü eğitilmiş hükümet kuvvetleriyle kıyaslanmayacak düzeydeydi. Artık, İran hükümetinin bölgede, daha etkin faaliyetlerde bulunan Simko'ya karşı koyabilecek varlığı kalmamıştı.

İran Hükümetinin düzenlediği suikast girişiminden sağ olarak kurtulan Simko, bağımsızlık için savaşmaya başladı. Bunun için de, Şubat 1919'da İran Kürdistanı'nın en önemli aşiret reislerinin katıldığı ve İran Hükümetine karşı açık bir isyan olarak nitelendirilen bir toplantı düzenlendi. Ancak, Simko, bunu Kürtlerin tek başına başaramayacağını iyi bilmekteydi ve bu yüzden de İngiltere ile iyi ilişki kurup İngiltere'nin yakın desteğini almak istiyordu ve bu yüzden 1919 Mayıs'ında yakın çalışma arkadaşlarından Seyid Taha'yı İngiliz temsilciyle görüşmek üzere Bağdat'a gönderdi. Seyid Taha, İngilizlerle yaptığı görüşmede, Kürdistan'ın İran ve Irak parçalarını birleştirip bir Kürt Hükümeti kurulması için İngilizlerden yardım istedi, ancak bu istek İngiltere tarafından olumlu olarak karşılanmadı. İngilizlerden gerekli desteği alamayan Simko, o sıralarda Anadolu'da Milli Mücadeleye başlamış olan Türk milliyetçilerine yöneldi. Türk tarafı ise, Simko'nun, bölgede İngilizler tarafından desteklenen Nasturilere karşı Türk milliyetçilerine yardım edebileceği düşüncesindeydi. Sonuç olarak, her iki tarafın da çıkarlarının uyuşması neticesinde aralarında bir ittifak teşkil edildi. Simko'ya 15.Kolordu tarafından silah ve mühimmat yardımı yapıldı.

Türk milliyetçilerinden aldığı destek sonucu iyice güçlenen Simko, 1919 sonbaharında harekete geçti ve kazandığı başarılar sonrasında, İran Hükümetinin İran Azerbaycanı'nda ve Kürdistan'daki durumu iyice kritikleşti. Simko'nun bölgede iyice güçlenmesine karşılık İran Hükümeti bazı önlemler almak zorunda kalmıştır. İsyancılara karşı, İran ordusunun savaş yeteneği en yüksek birimi olan Kazak Tugayı, Rusların komutasında isyancılar üzerine gönderildi ve isyancılar arasında anlaşmazlık çıktı. Bazı Kürt aşiretleri Simko'dan ayrıldı. Bunun üzerine Simko, silahlarını bırakmayı ve yanında yer alan Türk askerlerini geri göndermeyi bile kabul etti. 1920'li yılların başında tekrar gücünü toparlayan Simko, bağımsızlık için harekete geçti. 1921 yılı ortalarında ise, Simko'nun hükümet birliklerine karşı kazandığı başarılar, Kürtler arasında Simko'nun durumunu iyice sağlamlaştırdı. 1922 yıllarında ise, Simko'nun elinde bulunan topraklar en geniş sınırlarına ulaştı.

Rıza Han'ın 1921'de gerçekleştirdiği hükümet darbesiyle İran'da düzenli ve güçlü bir ordu kuruldu ve bu ordu birliklerinin Simko'nun üzerine düzenledikleri hareketlerle Simko, Türkiye'ye kaçmak zorunda kaldı. Bunun üzerine Doğu Cephesi Komutanlığı ise, 28 Ağustos 1922 tarihli emriyle Simko'nun hukuken silahsızlandırıldıktan sonra İran

hükümetine zararlı olmayacak şekilde sınırdan uzak tutulması emrini verdi. “Simko tehlikesini daha fazla büyümeden bertaraf etmek için Doğu Cephesi Komutanlığı, Simko’nun üzerine 8. Fırkayı gönderdi. 8. Fırka önce Simko’ya bir mektup göndererek, cephe komutanlığınca af edildiğini ve her şeyi bırakarak ailesi ile birlikte Başkale’ye gelip teslim olmasını istedi ve hatta bizzat Cephe Kumandanı Kazım Karabekir, Simko’ya telgraf çekerek makine başında görüşmek istediğini bildirdi. İlk başta, bu istekleri kabul eder gibi görünen Simko, daha sonra Irak’a geçmek için harekete geçti. Bu esnada, Simko’nun kaçış ihtimaline karşı önlemler alan 8. Fırkaya bağlı birliklerle karşılaştı. İki saat devam eden çatışma sonrası Simko’nun adamları dağıldı. Simko, küçük oğlu Hurşit’i ve çatışma esnasında ölen Türk asıllı eşini savaş alanında bırakarak, birkaç adamıyla birlikte Kuzey Irak’a kaçtı. Çatışma sonrası Simko’nun birliklerinden beş top, on ağır makineli tüfek de ele geçirilmişti. Doğu Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir, 24 Eylül 1922’de Özdemir Bey’e çektiği telgrafta, Simko meselesinin bittiğini ve kuvvetlerinin kalmadığını bildiriyordu. İki ülke arasında ilişkilerin gelişmesinde önemli bir engel teşkil eden bu olay böylece sona ermiş oldu” (Cin, 2007: 63-64).

1.1.1.2. Cumhuriyet Rejiminin İran’daki Yansımaları

Mustafa Kemal Atatürk’ün, 23 Nisan 1920’de yeni Cumhuriyet rejiminin temellerini atmasıyla Türkiye’de başlayan demokratikleşme süreci, İran’da da yankılanmaya başladı. Aynı şekilde, Rıza Han’ın 1921’de İran’da yeni bir rejime geçiş süreci başlatmasıyla bu dönemde İran yönetiminin Türk Cumhuriyeti’nden etkilendiği ve benzer reform hareketleri gerçekleştirmeye çalıştığı gözlenmektedir. Benzer ideolojiyi devam ettirmek isteyen bu iki ülke, bu yıllarda bazı olumsuzluklar yaşamış olmalarının dışında ilişkileri dostane bir hava içerisinde seyretti. Bu iki ülkenin ortak bir amacı vardı: Batılı anlamda modern ve tam bağımsız bir ulus devlet yaratmak. Bu iki ülke bu yenilikçi fikri benimserken, hem resmi ideolojileri olsun hem de içteki ve dıştaki mevcut durumlarının benzerliği olsun birbirlerine bakışları olumluydu. İran’ın o dönemde içinde bulunduğu durum ve aşması gereken engeller Mustafa Kemal’in önündeki engellerden daha büyüktü. Bu yüzden, Mustafa Kemal’in ülkesinde Cumhuriyet rejiminin oturması için yaptığı yenilikler, Rıza Han’ın benzer reformlar yapabilmesi için ön ayak olmuştur. “Türk modelinin İran üzerindeki ilk önemli etkisi, Cumhuriyet rejiminin İran’da da tartışılması olmuştur. Ancak, 3 Mart 1924 tarihinde hilafetin kaldırılması, İran ulemasında

bu durumun Cumhuriyetin kaçınılmaz bir sonucu olduğu yönünde endişelere neden olmuş ve 1925 yılında Pehlevi Hanedanlığı'nın kurulmasıyla Cumhuriyet tartışmaları da sona ermiştir”(Arafat, 2009: 288).

Atatürk'ün ülkesine getirdiği laiklik prensibini Rıza Han, ülkesinde devlet idaresine yerleştirememiştir. Bu bağlamda, bu sisteme karşı çıkanlar üzerine ağır bir baskı uygulayarak din adamlarının da başta yargı sistemi olmak üzere eğitim alanında da var olan etkisini de yok etmeye çalışmıştır. Ancak, tüm bu girişimler sonuçsuz kalmış ve din adamlarının sert bir şekilde muhalefette bulunmalarına neden olmuştur.

Rıza Şah'ın pek çok konuda kendisine örnek aldığı ve destek gördüğü Atatürk'ü Türkiye'ye gelerek ziyaret etmiş ve Türkiye'nin kısa bir zamanda kat ettiği mesafeyi görmüş ve Atatürk'e her zaman olduğundan daha fazla hayranlığı artmıştır. Sonuç olarak, Rıza Şah Dönemi, Türkiye-İran ilişkileri açısından dostane bir hava içerisinde seyretmiştir.

1.1.1.3. Türkiye-İran Arasındaki Sınır Sorunu

1925-1930 tarihler arası dönemde Türkiye-İran ilişkilerine damgasını vuran olay, Kürt isyancıların ayaklanmasından kaynaklanan sınır sorunu olmuştur. “1555 Amasya Anlaşmasında ana hatları çizilen ve 1639 Kasr-ı Şirin Anlaşması ile belirlenen hattın büyük kısmını günümüze kadar korumayı başaran Türk-İran sınırına o zamandan beri çok sayıda düzenleme yapılmış ve son belge de 1913'te İstanbul'da imzalanmıştı. Buna rağmen bazı ufak problemler devam etmiş ve söz konusu problemler Türkiye-İran ilişkilerinin ilk on yılına damgasını vurmuştur”(Arafat, 2009: 289).

Özellikle de, 1925 tarihinde başlayan Şeyh Sait İsyanı sırasında pervasızca hareketlerde bulunun bazı Kürt aşiretleri isyan ederek Türkiye'nin hakimiyetini tanımadıklarını ileri sürüp sınırın ötesine geçerek İran Hükümetine baskı yapıyorlardı. Her ne kadar Kürt aşiretleri, İran Hükümetine baskı yapıyor olsa dahi İran'ın Kürtlere bakışı Türkiye ile zıtlık gösteriyordu. 1926'dan itibaren İran'ın, Kürtlere karşı politikalarında bir yumuşama havası oluşmuştur. Bu dönemde ayrıca, İran Kürt aşiret reisi Simko, tekrar sahneye çıkmıştır. İran topraklarına geri dönen Simko, İran'la iyi ilişkiler içerisine girip İran devletine karşı sadakat yemini etmiştir. Aynı dönemde, İran kendi bölgesindeki

Kürtleri silahsızlandırma çabasını terk ederek, ellerinde mevcut halde bulunan silahlarla ve imtiyazlarla yollarına devam etmelerini öngörüyordu. İran'ın böyle bir politika değişikliğine gitmesinin iki nedeni olabilirdi: Bunlardan ilki; İran yönetiminin Kürtleri yanına çekerek Türkiye'ye karşı sınırı güvence altına almak istemesiydi. İkincisi ise; İran'ın yeni nüfuz politikası nedeniyle Türkiye'den gelebilecek Kürt aşiretlere ve sığınmacılara kendi ülkelerinde yer edinmeleri konusunda yardımcı olmayı düşünüyör olmalarıydı.

İran'ın Kürtlere bu yönde yardım etme çabaları Türkiye tarafından hoş karşılanılmıyordu. Türkiye, İran'ın Kürt lideri Simko'yla olan yakın ilişkilerini, ileride İran nezdinde kurulacak Türkiye-İran-İrak Kürtlerinden oluşan bir Kürt devleti projesine sıcak baktığının işareti olarak görüyordu. Bu düşüncelere sahip olan İran'a Türkiye tarafından bir yandan siyasi baskılar ve ekonomik yaptırımlar artarken, diğer taraftan da Türkiye tarafından geçerek İran'a gelen eşyalara konan gümrük vergileri arttırıldı.

Bu şekilde iki ülke arasında ilişkiler belirli bir süre gergin bir şekilde devam etti. Gerginliğe neden olan bu sorununu çözebilmek amacıyla İran, Lausanne Konferansı'na katılmak istedi ancak İran'ın bu teşebbüsü İngiltere tarafından reddedildi. Bu nedenle, İran anlaşmazlıklara neden olan bu mevcut uyuşmazlıkları ikili görüşmeler şeklinde çözebilmek için harekete geçti. Bu bağlamda Türkiye ile İran arasında 22 Nisan 1926 tarihli ilk resmi anlaşma olan **Emniyet ve Muhadenet Muahedesi** (Dostluk ve Güvenlik Anlaşması) Tahran'da imzalandı. Türk tarafını temsilen Büyükelçi Memduh Şevket Esendal, İran tarafını temsilen de Başbakan Mehmet Ali Han Furugi ile Dışişleri Bakan Vekili Davut Meftah anlaşmayı imzalamıştır (Mim, 1926: 6). Temel amacı, Kürt aşiretlerin sebep olduğu sınır sorununu çözmek olan bu anlaşma ayrıca Türkiye Cumhuriyeti ile İran arasında imzalanan ilk resmi belge olması yönünden önem arz etmektedir. 11 maddeden oluşan bu anlaşma da, özellikle ilk dört maddesi iki ülke arasındaki yükümlülükleri ana hatlarıyla belirtmektedir. Buna göre; 1.madde de, taraflar arasında “Barış ve Sonsuz Dostluk” olacağı belirtilmiştir. 2.maddeye göre, taraflardan biri saldırıya uğrarsa, diğer tarafın tarafsız kalacağını öngören “Tarafsızlık” maddesi yer almaktadır. 3.madde ise, en geniş şekilde bir “Saldırmazlık” yükümlülüğü getirmektedir. Son olarak da, 4.madde de ise, üçüncü bir devletin taraflardan birine saldırması halinde öteki tarafın söz konusu eylemi silahla önlemek hükmünü koymaktadır ki, bu da “Tarafsızlık” kavramını

“Dayanışma” kavramı ile destekler niteliktedir. Türkiye ile İran arasında imzalanan ve ana hatlarıyla belirtilen bu anlaşma, imzalandığı 22 Nisan 1926 günü anlaşmanın 11.maddesi gereğince 5 yıllık bir süre için yürürlüğe girmiştir. Anlaşma, 22 Mayıs 1926`da TBMM`de onaylanarak kabul edilmiştir (Soysal, 1989: 276).

Taraflar arasında imzalanan bu anlaşma gerektiği gibi uygulanamamış ve Türk-İran sınırındaki Kürt aşiretleri, her iki ülkede yaptıkları huzur bozucu davranışlarını her defasında sürdürmeye devam etmekteydiler. 1927 yılında da açık bir şekilde isyana başlamışlardı. Her defasında Kürdistan`ın bağımsızlığı için çaba gösterdiklerini ifade eden bu aşiret mensupları İran, Irak ve Suriye`deki soydaşlarından aldıkları destekle de Türk kuvvetlerine karşı ciddi bir mukavemet göstermişlerdir. Bunun üzerine, İran ve Türkiye arasındaki ilişkiler gerginleşmiş ve Türkiye İran`ı sert bir dille uyarmıştır. Türkiye, İran`a 1926 tarihli “Dostluk ve Güvenlik Anlaşması”na uyması için bir nota göndermiştir. Taraflar arasındaki bu anlaşmazlık karşılıklı görüşmelerle halledilmeye çalışılmıştır. Bunun üzerine, 1926 tarihli anlaşmaya ek olarak 15 Haziran 1928 tarihinde ek bir protokol imzalanmıştır. Ek protokole göre; İran, isyancı Kürtlere her türlü yardımı kesmeyi ve Türkiye ile ilişkilerini her alanda geliştirmeyi arzu ettiğini beyan etmiştir. Her ne kadar yapılan anlaşmalarla iki ülke arasındaki sınır sorunu çözülmüş gibi gözükse de, ileride oluşacak yeni bir krizle ilişkiler yeniden gerginleşme noktasına gelecektir.

1.1.1.4. Ağrı İsyanı (1926-1930)

1923`te sınır çatışmalarıyla başlayan ve Simko Ağa isyanlarıyla önemi artan sınır güvenliği sorunu, 1926 yılında başlayan Ağrı İsyanı ile bir kez daha krize dönüşmüştür. Öyle ki; Şeyh Sait ve Simko Ağa İsyanları`nın bastırılıp ülkede sükunetin sağlanmasından hemen sonra patlak veren İhsan Nuri önderliğindeki 16 Mayıs 1926 tarihli Ağrı İsyanı, dört yıl boyunca devam etmiş, bölgedeki huzuru tamamen bozduğu gibi Cumhuriyet devrinin de en uzun süreli isyanlarından birisi olmuştur. “iki ülke arasında gerginliğe sebep olan bu mesele, 22 Nisan 1926`da imzalanan “**Türkiye-İran Dostluk ve Güvenlik Anlaşması**” ile aşılmaya çalışılmıştır. Bu anlaşmayla taraflar, kamu güvenliğini ve düzenini bozmak ya da hükümet devirmek amacı güden kuruluş ve örgütlerin oluşmasına ve çalışmalarına müsaade etmeyeceklerini kabul etmişlerdir. Ayrıca sınır aşiretlerinin bu anlamda faaliyetlerinin kontrolü öngörülmüştür”(Köçer, 2004: 383-384).

Türkiye-İran arasında imzalanan 1926 tarihli anlaşmayla buna ek 1928 tarihli protokol, Ağrı İsyanı'nın gidişatını önemli ölçüde etkilemiştir. İsyanın başladığı günlerde, Türk ordusunun karşılaştığı en büyük sorunlardan biri de isyanı çıkaran asilerin İran'a kaçmaları sonucu Türk ordusunun güvenliği sağlayamaması olmuştur. 16 Mayıs 1926'da İngilizlerin askeri desteğiyle Doğubeyazıt'ın Kalecik köyünde başlayan isyan sırasında, 28. Jandarma Alayı'na bağlı birliklerin Demirkapı'da isyancılara yenilmesi üzerine, 3. Ordu Müfettişliği bir hareket planı düzenlemiştir. Bu plan çerçevesinde 16 Haziran'da Küçük Ağrı Dağı eteklerine ulaşan birlikler, karşılaştıkları küçük birlikleri kontrol altına almışsa da bir türlü esas ana gruba ulaşamamışlardır. Asıl gruba ulaşamamasının sebebi ise, Türk ordusuyla karşılaşan isyancıların Ağrı Dağı'nın arkasından İran'a kaçmaları görülüyordu.

Ağrı'daki bu gelişmeler yaşanırken, Bakanlar Kurulu, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk başkanlığında 28 Aralık 1929 tarihinde bir toplantı yapmıştır. Bakanlar Kurulu üyeleriyle birlikte Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak, I. Genel Müfettiş İbrahim Tali (Öngören) Bey'in de hazır bulunduğu toplantıda, 1930 yılı Haziran ayında, Ağrı'da bir tenkil hareketine girişilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar üzerine Genelkurmay Başkanlığı gerekli hazırlıkları yaparak hareket stratejisini belirlemiş, 1930 yılı Haziranı sonunda başlayacak ve ertesi yıl da devam edecek operasyonda bölgenin eşkıyadan temizlenmesi için bütün tedbirler alınmıştır (Köçer, 2004: 385).

9. Kolordu Komutanlığı aldığı emir ve direktifler ışığında hareket hazırlıklarına başladı. Bölgenin şartları araştırıldıktan sonra hareketin Eylül ayına bırakılmasına karar verildi. Teklifi uygun bulan Genelkurmay Başkanlığı kendi görüşünü de ekleyerek raporu 6 Mayıs 1930'da Başbakanlığa sundu. Bakanlar Kurulu'nda rapor görüşüldükten sonra hareket emrinin 4 Eylül 1930 tarihinde verilmesine karar verildi. Salih Paşa komutasındaki birlikler, Ağrı'ya doğru dört bir koldan karşı taarruza geçmişlerdir. Ancak başlarda önemli bir başarı kaydedememişlerdir. Türkiye-İran arasında yapılan görüşmeler sonucunda asilerin İran tarafına geçmesini sağlayan yolların kapanmasıyla asiler çember içine alınmıştır. Hal böyle olunca, çaresiz durumda kalan asiler orduyu yarıp geçerek İran'a sığınmak zorunda kalmışlardır. Bu sırada asilerin öncü liderlerinden bazıları tutuklanmış ve kısa bir süre sonra da asiler tamamen dağılmış ve isyan sona ermiştir.

Cumhuriyet Dönemindeki isyanlara bakıldığında, büyük ölçüde dini konuların istismar edildiği görülmektedir. Ağrı isyanını diğer isyanlardan ayıran fark, Ağrı isyanının biraz daha fazla “Kürtçülük” boyutu ile gündemde kalmış olmasıdır. Asıl bu isyanlarda suçlu aramak gerekirse herhalde ilk sırayı kendi halkının hayatını hiçe sayarak hiç düşünmeden giriştikleri bu oyunlarda başrolü oynayan, isyanların temel taşları olarak zikredilen aşiret reisleri gelir.

1.1.1.5. III. Ağrı İsyanı ve İlişkilerde Gerginleşme (1930-1938)

III. Ağrı İsyanı hazırlayan olaylar, daha öncesinde yaşanan Şeyh Sait İsyanı ile başlayan ve ilk Ağrı İsyanı ile devam eden sınır anlaşmazlığına dayanan sorunlarla Türk-İran ilişkilerine damgasını vurmuştur. İlk olarak Ağrı İsyanı ile gerginleşen ilişkiler III. Ağrı İsyanı'yla daha da gün yüzüne çıkmıştır.

Aslında bu olayların eveliyatı 1927 yılından itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. 1927 yılında Türkiye’de gizli bir ulusal Kürt Kongresi toplanmış ve bu kongrede alınan kararla, tüm Kürt Milliyetçi örgütler dağıtılarak bağımsızlık çatısı altında birleştirilecek, son Türk askeri Kürt topraklarını terk edene kadar mücadeleye devam edilecektir. 1928 yılına gelindiğinde ise, isyancılar tarafından Ağrı dağında organize edilmiş bir Kürt devleti oluşturulmaya başlanmış ve yapılan bütün hazırlıklardan haberdar olan Türk Hükümeti ise, Kürt bölgelerini kapsayan bir “Genel Müfettişlik “ kurumu kurarak başına İbrahim Tali’yi (Öngören) geçirmiştir. İbrahim Tali de ilk iş olarak bir af kanunu çıkarıldığını ilan etmiştir.

Türk Hükümeti, olası bir isyan girişimine karşı isyancılarla görüşme yapmaya karar verdi. Çeşitli üst düzey kişilerden oluşan bir heyet, asilerin komutanı olan İhsan Nuri ile bir görüşme yaptı. Türk tarafı, isyancıların mücadeleden vazgeçmeleri halinde genel af çıkarılacağını ve İhsan Nuri’ye de ister Türkiye’de olsun isterse de Türkiye’nin diplomatik ilişki kurduğu ülkelerde üst düzey bir görev verileceği vaat ediliyordu. Bu teklifi kabul etmeyen İhsan Nuri, mücadeleden vazgeçmelerinin tek yolunun Türk ordusunun bölgeyi boşaltıp, Kürdistan’ın bağımsızlığını tanıması olduğunu söylemiştir. Ancak bu istekler hiçbir zaman Türk tarafınca kabul edilmeyecek olup, yapılan görüşmeler de bir sonuca varmadan son bulmuştur. Yapılan görüşmelerden bir sonuç alınamayınca Türk Hükümeti

bölgeye bir askeri operasyon düzenleme kararı aldı. Daha sonradan da Genelkurmay Başkanlığı tarafından isyancıların bölgeden temizlenmesi için 9. Kolordu'ya emir verildi.

Ağrı bölgesindeki isyancıları temizleme kararlığında olan Türk Hükümeti'nin düzenleyeceği askeri harekate karşı, isyancılarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun bazı bölgelerinde, Ağrı bölgesinde isyancılar tarafından çıkarılacak olan büyük ayaklanmayı desteklemek, isyancılara karşı yürütülen hareketin yönünü değiştirerek askeri birliklerin dikkatini başka yöne çekmek ve böylece Ağrı'da başlatılması düşünülen isyanı başarılı kılmak amacıyla bir dizi ayaklanmalar çıkartıldı. Ancak bu ayaklanmalarda kısa süreli olup etkilerini gösteremedi.

Bu arada 9. Kolordu Komutanlığı, Genelkurmay Başkanlığından aldığı emir doğrultusunda gerekli olan hazırlıkları tamamlayarak Eylül ayında hareket emrini verdi. Verilen emir doğrultusunda Salih Paşa komutasındaki askeri birlikler 7 Eylül sabahı Ağrı dağına taarruza başladılar. Ancak başlarda Salih Paşa komutasındaki askeri birlikler bir başarı sağlayamadılar. İsyancılar ise bölgeyi iyi bilmelerinin de verdiği avantajla ellerindeki imkanları korumayı bildiler. Türk Hükümetinin İran'la anlaşarak sınırın diğer tarafını kapatmasıyla da isyanın neticesi de belli olmuştu. Çember içine alınan isyancılar dağıtılarak isyan kısa sürede bastırıldı. Türkiye İran'a yeni bir nota vererek iki önemli konu üzerinde ısrarla duruyordu. Bunlardan ilki; Türk Hükümetinin İran'a kaçan isyancıları İran sınırı içerisinde takip etmek istekleriydi. Bunun için Türkiye, İran'a kaçan isyancıların yakalanması için Türk ordusuna sınırı geçme izni verilmesini istiyordu. Türkiye'nin ikinci isteği ise; Türk-İran sınırında yeniden bir düzenleme yapılmasıydı. Daha evveline gelindiğinde, 1913 yılında imzalanan İstanbul Protokolüne göre, çizilen sınırlarda İran sınırı içinde kalan Küçük Ağrı bölümü, güvenlik önlemleri bakımından pek elverişli değildi ve bu da asilerin işine geliyordu. Bunun için Türkiye'ye göre sınır güvenliğinin sağlanabilmesi için sınır çizgisinin Ağrı dağının doruğundan değil, çevresinden geçmesi gerekiyordu. Kısacası, Ağrı dağı tamamen Türk toprağı sayılmalıydı. Türkiye de, buna karşılık başka bölümdeki bir miktar Türk toprağını da İran'a vermeyi vaat ediyordu. Ancak bu öneri İran tarafında olumlu bir şekilde karşılanmadı.

Bununla birlikte, İran zaman içerisinde, Türkiye'nin kararlığını da görerek, yaratılan fiili durumu kabullenmek zorunda kalmış ve neticede toprak değişimine razı

olmuştur. Böylece öncelikle 23 Ocak 1932’de Tahran’da Türkiye-İran sınır çizgisinin belirlenmesine yönelik bir anlaşma imzalanmış ve bu anlaşmayla Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne intikal eden sınırın ayrıntılarıyla son bir defa daha tespiti yapılmıştır. Daha sonra da 14 Mart 1932’de sınır güvenliği ile ilgili bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmalara ilaveten, Ankara’da 5 Kasım 1932’de “**Dostluk, Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması**” imzalanmıştır (Arafat, 2009: 292).

İki ülke arasında imzalanan sınır güvenliğine dayanan anlaşmaların imzalanmasından sonra Türkiye-İran ilişkileri yumuşama sürecine girmiştir. İran Şahı’nın 1934 yılında Türkiye’yi ziyaret etmesiyle de ilişkiler dostane bir hava içerisinde seyretmiştir. İki ülke arasındaki bu dostane ilişkileri gören Atatürk, bunu uluslararası barış ortamının oluşması için kullanmak istemiştir. Bu bağlamda, İran-Afganistan arasındaki sınır anlaşmazlığına bir çözüm bulunmuş ve bu oluşan güven ortamında da Türkiye ve Irak’ın da katılımıyla 8 Temmuz 1937’de Saadabad Paktı imzalanmıştır.

1.1.2. 1937 Saadabad Paktı

Türkiye ve İran arasında ilişkilerin en üst noktaya ulaştığı bu dönemde, İtalya’nın Doğu Akdeniz bölgesinde yayılmacı bir politika izlemeye başlamasıyla iki ülke ilişkilerinin ortak işbirliğine dönüştürülmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur.

Paktın oluşturulmasına sebebiyet veren olay ise, İtalya’nın Habeşistan’a saldırmasıyla Doğu Akdeniz’de ortaya çıkan İtalyan tehlikesidir. Türkiye ise, bu tehdit karşısında bir yandan İngiltere’ye tutunurken, diğer taraftan da Orta Doğu devletleriyle bir takım savunma tedbirleri almaya yönelmiştir. İtalya’nın yayılmacı ve sömürge alanı olarak gördüğü topraklar Akdeniz ve Afrika olarak söylenmektedir. Afrika toprakları olarak bilinen alan, İtalya’nın öncelerden beri üzerinde emelleri olduğu topraklardır. Asya toprakları olarak söylenebilecek alan ise, olsa olsa eski Roma-Bizans İmparatorluğu toprakları olabilirdi. Böylece, öncelikli tehdit altında olan bölge Orta Doğu olmakta ve komşusu olması sebebiyle de Türkiye bundan etkilenecek pozisyonda yer almaktadır. Bu yüzden, nasıl Balkanlar üzerindeki Bulgar ve İtalyan baskısıyla 1934’te Balkan Antantı denen bir savunma sistemi kurulmuşsa, Orta Doğu üzerindeki benzer baskı sebebiyle de hiç gecikmeden yine böyle bir savunma sistemi kurmak zorunluydu.

Türkiye-İran arasında daha öncesinde başlayan ilişkileri, doğuda tehditlere karşı oluşturulacak savunma sisteminde birlikte hareket etme anlamında daha da ilerleyecek ve bağımsızlığını kazanan Irak'ın da iki güçlü komşusu olan Türkiye ve İran'la yakınlaşma çabası kendini bu savunma sistemine girmesiyle gösterecektir. Bu amaçla, Temmuz 1931'de Irak Kralı Faysal ile Başbakan Nuri Sait Paşa, Türkiye'ye ziyarette bulunarak iki ülke arasında alt seviyede bir dizi görüşmeler başlamıştır. 1933 yılında ise Irak, Türkiye-İran ve Irak arasında bir saldırmazlık anlaşması imzalanması önerisinde bulunmuştur. Türkiye, bu öneriyi anlaşmada İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin de olması gerektiği şeklinde cevaplamıştır. Türkiye, Irak'ın dış politikasında etkili olan İngiltere ve yakın ilişkiler içerisinde bulunduğu Sovyetler Birliği'nin bu saldırmazlık anlaşmasında yer almadan anlaşmanın uzun soluklu olmayacağı kanısındaydı. Ancak, yapılan öneri İngiltere tarafından reddedildi. Sovyetler ise, Afganistan'ın da katılması şartıyla bu teklife olumlu baktığının sinyalini verdi. İngiltere'nin etkisinde bulunan Irak, böyle bir durumu kabul edemezdi. Çünkü, yapılacak anlaşmaya İngiltere'nin katılmayıp, büyük devlet olarak Sovyetlerin katılması bölge devletleri tarafından kabul edilemezdi ve dengeyi bozabilirdi. Bu durum Sovyetlere anlatıldı ve Sovyetler, İngiltere'nin katılmayacağı bir anlaşmaya kendisinin de engel olmayacağı garantisini verdi. "İran'ın teşebbüsü üzerine, Cenevre'de 2 Ekim 1935'de Türkiye, İran ve Irak arasında üçlü bir anlaşma parafe edilmişti. Türkiye tarafından hararetle desteklenen bu anlaşmayı gerçek alanına sokmak hemen mümkün olmadı. Çünkü, İran ve Irak arasında sınır anlaşmazlığı ile Türkiye ile İran arasında da bazı meseleler vardı. Zorlama tedbirleri konusunda İtalya'nın aldığı tehditkar durum ve Habeşistan'ın istilasını gerçekleştirmesi, bu devletleri birbirine daha fazla yakınlaştırdı. Bu arada Türkiye komşularıyla olan münasebetlerini sıkılaştırdı" (<http://www.masalca.com/siyasal-bilimler/154518-saadabad-pakti.html>).

Nihayet İran-Irak arasındaki Şattularap sorununun, daha önce de Afganistan ile İran arasındaki sınır sorununun çözülmesiyle anlaşmanın imzalanması önünde artık hiçbir engel kalmıyordu. 1935 yılında parafe edilen bu anlaşma, 8 Temmuz 1937 yılında Tahran'da Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında Saldırmazlık Anlaşması adı altında imzalandı. Rıza Şah'ın yazlık sarayından ismini alan bu anlaşma, 10 maddeden oluşuyordu. Anlaşmanın giriş bölümünde de belirtildiği üzere, anlaşmaya taraf devletlerin Milletler Cemiyeti Yasası çerçevesinde, Yakın Doğu'da genel barış ve güvenliği sağlamaya yönelik amaçları olduğu ve savaşa başvurmaktan kaçınma içerikli 1928 tarihli Briand-Kellogg

Anlaşması'na başvurdukları belirtilmekteydi. Giriş bölümünde belirtilen genel amaç çerçevesinde yapılan bu anlaşma, TBMM'de 14 Ocak 1938 günü onaylanıp, anlaşmaya taraf olan diğer devletlerin de bu anlaşmaya onay vermesiyle, 25 Haziran 1938 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

Anlaşmanın imzalanmasından sonra ayrı bir protokol imzalanarak anlaşma çerçevesinde bir konsey kurulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca, bu konseyin bir sekretaryası olacak ve konsey en az yılda bir defa Cenevre'de toplanacaktır. Anlaşmaya taraf devletlerin dışişleri bakanlarının konsey başkanlığını sırayla yürüteceği konusu karara bağlanmıştır. Konsey, ilk toplantısını 23 Eylül 1937'de Cenevre'de yapmıştır. Alınan ilk karar ise, Milletler Cemiyeti Konseyi'nde Türkiye'den boşalan yere İran'ın aday gösterilmesi olmuştur.

Bu anlaşmanın imzalanması resmi çevrelerde ve basında olumlu karşılanmıştır. Dünya ülkelerince farklı yorumlar yapılan bu anlaşma, özellikle Türkiye açısından olumlu gelişmelere vesile olmuştur. Öncesinde Balkan Antantı ile Batı sınırlarını güvenlik altına alan Türkiye, daha sonrasında Saadabad Paketi ile de Doğu sınırlarını güvence altına almıştır. Yaklaşan İkinci Dünya Savaşı öncesinde gerek Balkan Antantı'yla gerekse de Saadabad Paketi'yle her iki sınır çevresinde güvenlik duvarının örülmesiyle, Ege Denizi'nden Basra Körfezi ile Himaliyalar'a kadar uzanan bir barış ve dostluk bölgesi oluşturulmuştur.

1.1.3. Muhammed Rıza Şah Dönemi (1941-1979)

1939 yılında başlayan II. Dünya Savaşı'yla birlikte dünya düzeni tamamen değişerek Sovyetler ve Amerika'nın başını çektiği iki kutuplu sisteme dönüşmüştür. Pek çok devletin bu düzenden etkilendiği gibi İran'da kendini bu sistemin içinde bulmuştur. Rıza Şah'ın, İkinci Dünya Savaşı öncesinde liderliğini Almanya'nın yaptığı Mihver Devletleri'yle yakınlaşması İngiltere ve Sovyetler tarafından olumsuz bir şekilde karşılanmıştır ve bu durum İran'ın bu devletlere karşı daha ihtiyatlı davranmasına sebep vermiştir. İngilizler ve Sovyetler, Almanya'nın 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırmasından kısa bir süre sonra İran'da bulunan Almanların burayı terk etmeleri için İran'ı uyarılmışlardır. İran'dan gerekli cevabı alamayan İngiltere ve Sovyetler, 25 Ağustos

1941’de İran ve Kafkaslar’daki petrol alanlarını korumak amacıyla İran’ı işgale başladılar. Daha öncesinden Rıza Şah’ın ordusunun Rusya’dan gerçekleştirdiği silahlanma çabaları daha sonradan kendilerini korumak için bu silahları kullanmalarına fırsat vermedi. Böyle olunca, İran Rusya’dan aldığı silahları Ruslara karşı kullanamamıştır. Müttefikler kesin zaferlerini ilan ederken, demiryolları üzerinde de hakimiyetlerini kurmuşlardır. Ülkesinin daha fazla kaosa sürüklenmesini istemeyen ve işgal kuvvetlerinin baskıları sonucu istifa etmek zorunda kalan Rıza Şah, tahtını Eylül 1941’de oğlu Muhammed Rıza Pehlevi’ye bırakmak zorunda kaldı. Kısa bir süre sonra sürgüne gönderilen Rıza Şah, 26 Temmuz 1944’te Güney Afrika Johannesburg’ta hayata gözlerini yumdu. Rıza Pehlevi, iktidarda kaldığı 16 yıl boyunca ülkesini geri kalmış bir durumdan modern bir devlet statüsüne dönüştürmüştür.

II. Dünya Savaşı’ndan sonrasında, Rıza Şah dönemine nispeten daha Batı yanlısı bir dış politika izleyen Muhammed Rıza Pehlevi döneminde demokratik bazı açılımlar yapılmıştır. “Siyasi tutuklular serbest bırakıldı, basına yönelik sansür (karartma) kaldırıldı, siyasal ve toplumsal örgütlenmelere izin verildi. Artık sesini duyurma olanağı bulan çeşitli toplumsal ve siyasal muhalefet hareketleri bu özgürlük ortamından yararlanarak reform taleplerini yükseltmeye başladılar. 1941’de kurulan, işçi yasası, toprak reformu, kadın hakları gibi geniş toplumsal tabanı kucaklayan talepleriyle önemli destek bulan Marksist kökenli Tudeh (Kitle) Partisi, daha sonraki yıllarda ülkenin siyasal ve toplumsal yaşamını büyük ölçüde etkileyecek” (<http://www.gizlikapi.org/asya-kitasi/71759-iran-iran-hakkında-hersey.html>). Muhammed Rıza Pehlevi, bu dönemde meydana gelen çalkantılı siyasal ortamda İngiltere’nin desteğiyle Şahlık otoritesini korumasını bilmiştir.

1.1.4. 1941 İran’ın İşgali

1939 yılında başlayan İkinci Dünya Savaşı, pek çok devlet gibi İran’ı da yakından etkilemiştir. Almanya’nın 22 Haziran 1941’de Sovyet Rusya’ya saldırması üzerine İngiltere ve Amerika’nın Rusya’ya asker sevkiyatı yapma gereksinimi doğmuştur. Ancak, yapılacak bu yardım hangi yoldan yapılacaktı. Bunun için birkaç alternatif öne sürülmüştür. Bunlardan ilki; Almanya’nın 1940 yılında Norveç ve İsveç’i işgal etmesiyle Kuzey Denizi ve Baltık Denizi’nin kontrolü Almanya’nın eline geçmiştir ve bu yoldan yapılacak yardım girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Diğer bir alternatif ise;

Almanya'nın 1941'de Yugoslavya ve Yunanistan'ı da işgal ederek tüm Balkanlara ve Ege Denizine sahip olmasıyla Türk Boğazları üzerinden yapılması düşünülen bu yardım da sonuçsuz kalmıştır. Geriye tek bir seçenek olarak; Rusya'ya yapılacak yardımın Basra Körfezi ve İran üzerinden yapılması kalıyordu. Böylece, İngiltere ve Amerika Sovyet Rusya'ya İran üzerinden yardım yapmaya karar verdi. Ancak İran, Almanya'nın Sovyetlere saldırı düzenlediği dönemde Alman yanlısı bir dış politika izlediğinden kendi toprakları üzerinden Rusya'ya yardım yapılmasından yana değildi. Bunun üzerine, İngiltere ve Sovyet Rusya toprakları üzerinden geçirilecek yardımı kabul etmeyen İran'a asker sevkettmeye başlayıp İran'ı işgal etmeye başladılar. Görünürde yapılan bu işgal iyi bir durum seyretilmediğinden Sovyet Rusya ve İngiltere, 29 Ocak 1942'de İran'la bir ittifak anlaşması imzaladılar. Görünürde bu ittifak anlaşmasına göre İran, Sovyet ve İngiliz askerlerinin topraklarında bulunmasına ve yapılacak yardımın da kendi topraklarından geçirilmesine izin veriyordu. Yalnız bu ittifak anlaşmasının 5.maddesine göre, savaşın sona ermesinden itibaren 6 ay içinde Sovyet ve İngiliz askerleri İran topraklarını boşaltacaktı. İkinci Dünya Savaşının 2 Eylül 1945'te resmen sona ermesinden 6 ay sonra İngiltere ve Amerikan askerleri İran topraklarını boşaltmaya başladı. Ancak, Sovyetlerde herhangi bir çekilme görünmediği gibi, "1945 Kasımında İran Azerbaycan'ında Cafer Pişaveri adında bir komünist bir ayaklanma çıkardı. Sovyet askerlerinin de yardımı ile Pişaveri, İran'ın komünist Tudeh Partisi üyeleri ile birlikte 12 Aralık 1945 de Tebriz valisini indirip, Muhtar Azerbaycan Cumhuriyetini ilan etti. İran hükümeti bu ayaklanmayı bastırmak için Tebriz'e asker göndermek istediğinde, Sovyet askerleri bunları engellediler" (Armaoğlu, 2005: 425).

Yaşanan bütün bu gelişmeler üzerine İran, meseleyi Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne götürdü. Ancak İngiltere ve Amerika, yeni kuruluş aşamasında olan Birleşmiş Milletlerin böyle ciddi bir meseleyle uğraşıp prestijinin bozulacağı düşüncesindeydi. Bu yüzden İran'ın bu düşüncesini desteklemediler. Bunun üzerine İran da, sorunu Sovyetlerle görüşme yoluyla gizli bir anlaşma yaparak halletmeye çalışmıştır. 4 Nisan 1946 yılında İran ve Sovyetler arasında imzalanan bu gizli anlaşmaya göre, Sovyetler İran'dan askerlerini çekmeyi buna karşılık da İran da kuzey İran petrollerini Sovyetlerle beraber işletip %51 hissesini de Sovyetlere vermeyi kabul ediyordu. Bu anlaşmayla Sovyetler 1946'da tamamen İran'ı boşalttılar. Ancak, bu anlaşmanın İran Meclisinde onaylanması gerekiyordu. Lakin anlaşmanın mahiyeti ortaya çıkınca İran halkı hükümet tarafından

imzalanan bu anlaşmaya karşı çıktı. Hal böyle olunca, İngiltere'nin de kışkırtmasıyla da İran halkı hükümete karşı cephe aldı.

Anlaşmanın onaylanması tehlikeye girince Sovyetler İran'a baskı yapmaya başladı. Amerika böylelikle yaptığı hatayı anlamış ve Sovyetlerin savaş sonrası ne gibi tehlike olarak karşısına dikileceğini fark etmişti. Bunun üzerine Amerikan Hükümeti, 20 Eylül 1947'de yaptığı bir açıklamada, petrol anlaşmasını reddetmesinden dolayı İran beklenmedik neticelerle karşılaşacak olursa, Amerika İran'ın toprak bütünlüğünü koruyacağı teminatını vermiştir. Amerika'nın bu tutumu karşısında Sovyetler, Amerika ile karşı karşıya kalmamak için gerilemek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine bu sorun çözümlenmeden böyle kalmıştır.

1.1.5. 1950 Petrolün Millileştirilmesi Politikası ve Yaşanan Hakimiyet Mücadeleleri

Orta Doğu Bölgesinin petrol bakımından ne derece zengin bir bölge olduğu eskiden beri bilinen bir gerçek olmasına rağmen, petrolün zenginlik boyutunun asıl keşfedildiği dönem, 2.Dünya Savaşından sonrası olmakla birlikte büyük çaplı olarak üretime başlanması da bu dönemden sonra gerçekleşmiştir. Orta Doğu petroleri uzunca bir süre diğer petrol ülkelerinde olduğu gibi, batılı büyük petrol şirketlerinin hakimiyetinde kalmıştır. Kuşkusuz bu şirketlerin başında Amerikan şirketleri yer almaktadır. Amerikan petrol şirketleri, artan dünya petrol tüketiminde daha çok ve daha ucuza üretebilecekleri alanlara yönelmeleri Orta Doğu petrolerinin önemini artırmıştır.

Bu petrolün Avrupa ve ABD için taşıdığı önemi Truman şu ifadelerle anlatmıştır. '1950'lerde özgür dünyanın geri kalanı, ABD tüketiminin yarısından biraz fazla petrol tüketmiştir. Bazı önemli endüstri ülkeleri, büyük miktarlarda yakıt ithal etmek zorunda kalacaklardır ve onlar için bunu sağlamanın en ucuz yolu Orta Doğu petrolünü satın almak olacaktır (Gürler, 2005: 166).

Savaş sonrası ülkeler arasında petrol gereksinimin artmasıyla üretim daha da hızlanmıştır. Bu amaçla yeni petrol kaynakları bulunmuş ve bu alanlarda üretimin artırılması çalışmalarına hız verilmiştir. Özellikle de, 1945-59 yılları arasında Orta

Doğu'da petrol üretiminin artışı, bu bölgenin dünya üretiminde bu yıllarda daha öncesine oranla daha büyük bir paya sahip olmasını sağlamıştır. Bu durumu en iyi ifade eden gelişme ise hiç kuşkusuz, ABD'nin petrol ithalatçısı durumuna düşmesidir. 1945 sonrası dönemde, bölge petrolüne ihtiyaç duyan bölge dışı güçler için en temel konu ise, petrol üretiminin aksamaması ve yeni açılan petrol ulaşım yollarının kapanmamasıdır. Fakat, 1945-60 arası dönemde Orta Doğu'da etkin duruma gelen İsrail'in siyasal bir varlık olarak ortaya çıkışı üretimi genel olarak etkilememiş olsa da, petrol ulaşım yollarının üzerinde olumsuz etki yapmıştır.

1941-51 yılları arasındaki Orta Doğu petrolü üzerindeki hakimiyet mücadelesindeki şirketlerin payı şöyle idi: Anglo Iranian İran'da %100, Irak ve Katar'da %23 ve Kuveyt'te %50 idi. Royal Dutch Shell ise Irak ve Katar'da %23 paya sahipti. Amerikan şirketlerinden Standart, Irak'ta %11, Suudi Arabistan'da %30 paya sahipti. Socony-Vacuum Irak'ta %11, Arabistan'da %10, Standart California, Arabistan'da %30, Texas Oil, Arabistan'da %30, Kuveyt'te %50 pay sahibi idiler. Bu durumda İngiltere İran'da tam bir imtiyaz sağlamışken, ABD'li şirketler ise Suudi Arabistan'da tam bir imtiyaz sağlamışlardır. Kuveyt'te %50 paylaşım, İran ve Katar'da ise İngiliz'lerin payı %47 iken, Amerikalılar %23, geri kalan %28 ise Compagnie Française des Petroles adlı Fransız şirketinin olarak belirlenmiştir (Gürler, 2005:167).

1.1.5.1. İngiliz-İran Petrol Anlaşmazlığı ve Millileştirme Çabaları

Savaşın ardından 1950'li yılların başında Orta Doğu'da Arap-İsrail uyuşmazlığının yanı sıra Orta Doğu yapısını değiştirici mahiyette önemli gelişmeler olmuştur. Bu önemli gelişmelerin esasını, 1951-54 yılları arasında İngiltere ve İran arasında kriz haline dönüşen İngiliz-İran petrol anlaşmazlığı teşkil etmektedir.

Bilindiği üzere, Orta Doğu bölgesi petrol rezervleri bakımından çok önemli bir yere sahiptir. Özellikle de, başta ABD ve batılı ülkeler olmak üzere diğer birçok ülke bu zenginliğin üzerine yoğunlaşan ülkeler konumundadır. İran da, bu Orta Doğu rezervlerinin başını çeken ülkelerden birisidir.

28 Mayıs 1901’de bir İngiliz vatandaşı olan William Knox D’Arcy, İran’dan 60 yıl süreli bir ayrıcalık aldı. Bu ayrıcalık D’Arcy’e ‘yalnızca beş kuzey vilayeti dışarıda kalmak üzere, tüm İran toprakları üzerinde, doğal kaynakların aranması, çıkarılması, işletilmesi, üretilmesi, ticarete elverişli duruma getirilmesi, başka yerlere taşınması’ hakkını vermekteydi. Bunların dışında söz konusu ayrıcalığın kapsamı içerisinde, bölgedeki tüm alanlara boru döşemek, vergiden bağışık olarak malzeme ithal edebilmek ve yeni şirketler kurmak hakları da mevcuttu. İran Hükümeti bunun karşılığında Şirketin yıllık karının yüzde 16’sını alacaktı. D’Arcy, bu ayrıcalığı elde ettikten sonra finansman kaynakları arayışına girerek, 1905 Mayıs ayında İngiliz Hükümetinin aracılığıyla İngiliz Burmah Petrol Şirketi ile birleşti ve Concessions Syndicate Ltd. Şirketini kurdu (Yılmaz, 2009: 74-75).

31 Ağustos 1907’de imzalanan İngiliz-Rus Anlaşmasına göre, İran iki ülke arasında tarafsız tampon bölge olarak kalmak suretiyle nüfuz alanlarına ayrılmıştır. Böylelikle, 1901 ayrıcalığını içine alan Güney İran’daki İngiliz nüfuzu, Rusya tarafından tanınmış oldu. Ayrıca, söz konusu anlaşma, İngiliz askeri güçlerinin de İran’a yerleşmelerine olanak sağlıyordu. 1908 yılında İran’da ticari amaçla üretilebilecek oranda petrol bulan İngiliz sermayesi, aynı yıllarda İngiliz –İran Petrol Şirketi adı altında 1901 ayrıcalığından yararlanmaya başladı. 1914 yılında İngiliz Hükümeti, Churchill’in zorlamasıyla 2 milyon pound ödeyerek bu Şirket’in hisselerinden bir kısmını satın almıştır. Bu olay, İngiliz Hükümeti’nin İran petrol politikasını bu şirketin çıkarlarına göre yürütmesine yol açmıştır (Kinzer, 2004: 69).

22 Aralık 1920’de imzalanan Armitage-Smith Anlaşması ile İran, İngiliz-İran Petrol Şirketi’ne 1901 ayrıcalığından daha fazla ayrıcalık tanımıştır. Ancak, 1929 yılında meydana gelen dünya ekonomik krizi, dünyayı etkisi altına aldı. Tabii ki, genel olarak da petrol endüstrisi de bundan nasibini almıştır. Dolayısıyla da, İngiliz-İran Petrol Şirketi de bu krizden etkilenenlerin başında gelmiştir. Şirketin üretiminde ve İran Hükümeti’ne yaptığı ödemelerde büyük düşüşler meydana gelmiştir. Bunun üzerine, İran Hükümeti 1 Aralık 1932’de 1920 tarihinde imzalanan anlaşmayı feshettiğini söyledi. İran Hükümetinin bu açıklamasından sonra İngiliz Hükümeti’nin, İran’a kendisinin bu konuda gerekli tedbirleri almakta geç kalmayacağını ve İngiliz-İran Petrol Şirketi’nin karşılaşacağı zararlardan İran’ın sorumlu tutulacağını bildirmesi ve bazı savaş gemilerini de Basra

Körfezi'ne göndermesi üzerine 29 Nisan 1933'te İran Hükümeti ile İngiliz-İran Petrol Şirketi arasında yeni bir ayrıcalık anlaşması imzalandı. İmzalanan bu yeni ayrıcalık anlaşmasına göre; 1901 tarihli ayrıcalık anlaşması üçte bir oranında azaltılacaktı, İran'a her yıl en az 975 bin poundluk ödeme yapılması garanti edilecek ve Abadan'daki çalışma şartları iyileştirilecekti. Tüm bu isteklerin karşılığında ise, imtiyaz süresi 32 yıl daha uzatılarak 1961 yılına kadar geçerli olacaktı (Kinzer, 2004: 72).

İkinci Dünya Savaşından sonra İran Hükümeti ile İngiliz-İran Petrol Şirketi arasında yeniden görüşmelere başlandı. Savaşın sona ermesinden sonra Mart 1946'da Abadan'daki işçiler, daha iyi barınma koşulları, daha sağlıklı bir ortam sağlanması için greve gittiler. Mevcut olan bu ortamda, Şirket'ten 1933 yılında yapılan ayrıcalık anlaşmasında öngörülen hissenin artırılması, Şirkette daha fazla İranlı işçinin çalıştırılması ve İran'da satılan petrolün düşük fiyatlı olması istendi. Sonuç olarak, 14 Mayıs 1949'da İran Hükümeti ile Şirket temsilcileri arasında bir anlaşma imzalandı. Söz konusu anlaşma, 1933 yılında imzalan ayrıcalık anlaşmasına ek olarak hazırlandığı için "Ek Anlaşma" olarak da bilinir. Bu anlaşmayla Şirketin imtiyaz ödemesinin yıllık 4 milyon pounddan az olmayacağı garanti altına alınıyordu ve daha fazla İranlı işçinin idari görevlerde eğitilebileceği taahhüt altına alınıyordu. Fakat tüm bu isteklerin gerçekleşebilmesi ve yapılan anlaşmanın yürürlüğe girebilmesi için İran Meclisi'nde onaylanması gerekir. Fakat bu sırada İran Meclisi milletvekillerinden Dr.Musaddık liderliğindeki "Milli Cephe" ve İran Komünist Partisi "Tudeh" söz konusu anlaşmaya karşı çıktılar. Anlaşmanın onaylanmasını istemedikleri gibi aynı zamanda İran petrolünün millileştirilmesi için kampanya da başlattılar. Bunun üzerine, Meclis 11 Ocak 1951'de yapılan toplantı da 1949 Anlaşmasını onaylamadığını belirtti. Buna gerekçe olarak da Venezuela ve Suudi Arabistan'da "50-50" olarak nitelendirilen anlaşmaların yapılmış olması ve İran'da yürürlüğe giren "Yedi Yıllık Plan" nedeniyle büyük devletlerin gelirlerine ihtiyaç duyulması gösterilmektedir (Gürel, 1979: 82).

Millileştirme çalışmaları başlarken tartışmalarda ardı sıra gelmiştir. İran Başbakanı Razmara'nın Meclis'te yaptığı konuşmada "Millileştirme; teknik, ekonomik ve siyasi bakımlardan mümkün değildir."ifadesini kullanmasıyla millileştirmeye karşı çıktığını açıkça beyan etmiştir. İfade ettiği sözlerinden de açıkça anlaşıldığı üzere bu şekilde millileştirmeye karşı tavır takınan Başbakan Razmara, 3 Mart 1951'de "İslam Fedailerini"

adlı bir örgüt tarafından öldürüldü. Razmara'nın ölümünden sonra Meclis tavsiyede bulunarak Şah Rıza Pehlevi, Dr.Musaddık'ı Başbakanlığa getirdi. Başbakan Musaddık, 8 Mart 1951'de Şirket'in millileştirilmesini öngören bir kanun teklifinde bulundu. 15 Mart'ta da Meclis, Millileştirme Yasası'nı kabul etti (Gürel, 1979: 82-83).

1.1.5.2. İngiliz Hükümetinin Tepkisi ve Millileştirmenin Başarısızlığı

Millileştirme Yasası'nın Meclisten geçmesiyle İran'ın karşısına İngiliz Hükümeti geçti. İran'la İngiliz-İran Petrol Şirketi arasında imzalanan ayrıcalık anlaşmaları ve yapılan müzakerelere İngiltere Hükümeti aktif olarak giriyordu.

İngiliz-İran Petrol Şirketinin İngiltere Hükümeti için önemi çok büyüktü. Öncelikle, bu şirket Orta Doğu'daki İngiliz üsleri ve Akdeniz donanmasına petrol sağlamakla birlikte aynı zamanda da İngiltere'nin ham petrol ihtiyacının da dörtte birini karşılamaktaydı. Hal böyle olunca Şirketin İngiltere için önemi kaçınılmaz olmaktadır. Ancak, şirketin millileştirilmesi gün yüzüne çıkınca İngiltere'nin Batı Almanya'ya petrol satmakla elde ettiği gelirlerden yoksun kalacaktı. Bu yüzden İngiltere Hükümeti, İngiliz-İran Petrol Şirketinin millileştirilmesine büyük tepki göstermiştir (Gürel, 1979: 83).

Millileştirme Yasası daha uygulamaya girmeden 1951 yılında İngiltere, İran'a bir nota göndererek şirket faaliyetlerinin millileştirme çabalarıyla durdurulamayacağını ve 1933 Anlaşması uyarınca da hakemliğe başvurulmasını istiyordu. İran cevap olarak, millileştirmenin geçerli olduğunu ve İngiltere Hükümetinin İran ve Şirket arasında yapılan anlaşmalara karışmaması gerektiğini söyledi. 1951 yılında verilen ikinci bir notayla da İngiltere, millileştirmeyi reddederek İngiliz Hükümetinin İngiliz-İran Petrol Şirketini koruma hakkı olduğunu hatırlattı.

İran Hükümeti, İngiltere'nin bu tutumu karşısında 20 Mayıs 1951'de Şirketi millileştirme işlemine başlayacağını açıklamasıyla İngiltere, 26 Mayıs 1951'de Uluslararası Adalet Divanına başvurdu. İngiltere'nin Divan'a başvurmasının nedeni ise, İran ile Şirket arasındaki sorunların hakem yardımıyla çözüme kavuşturulması olmuştur. İran ise, verdiği cevapta Divan'a herhangi bir yargı yetkisi tanımadığını bildirdi. Musaddık da, Şirketin böyle bir millileştirme kararına uymaması halinde askeri olmayan yollarla bu

kararın yerine getirileceğini söylemesi üzerine İngiltere Dışişleri Bakanı, İngiltere'nin İran'da bulunan İngiliz vatandaşlarını korumaya kararlı olduğunu belirtti. Aynı zamanda güç kullanabileceğini göstermek amacıyla da Abadan açıklarına 1951 Haziran ayında bir savaş gemisi yolladı. Bu durum İran ve İngiltere arasındaki ilişkileri tam bir gerginlik noktasına getirdi (Bilge, 1952: 153-167).

Özellikle de Uluslararası Adalet Divanı'nın yetkisizlik kararından sonra İngiltere, millileştirmeyi reddetmeyi bir tarafa bırakarak İran Hükümetince verilecek ücretin miktarı konusunda ilgilenmeye başladı. Ancak, İngiltere'nin ortaya attığı ödeme şeklini de İran kabul etmiyordu (Gürel, 1979: 84-85).

Son olarak İngiltere, konuyu Uluslararası Adalet Divanı'ndan sonra 28 Eylül 1951'de de BM Konseyi'ne götürdü. Ancak burada Sovyetlerin ve Yugoslavya'nın karşı koymasıyla da İngiltere'nin bu girişimi de sonuçsuz kaldı.

İngiltere'nin yaptığı girişimlerin sonuçsuz kalmasıyla, bu defa İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yalnızcılık politikasını terk ederek gündeme gelen Amerika ön plana çıkmaya başladı. İran ve İngiltere arasında sorun yaratan bu konuda başrollerde yer almıştır. ABD'nin üstlendiği bu rol sayesinde ABD petrol şirketlerinin İran petrolü üzerinde hak sahibi olması sağlanmıştır. ABD, daha meselenin ortaya çıktığı zamanlarda İngiltere'ye millileştirmeyi kabul edip tazminat almasını önermiştir. İran ise, ABD'nin İngiltere'yle kendisini bu öneriyi ortaya atarak uzlaştırmaya çalıştığını düşünüyordu. İran'ı bu düşünceye sevk eden ise, ABD'nin Sovyetlere karşı İran'ı yalnız bırakmak istemeyeceğidir ve İran petrolünün de Avrupa devletleri için büyük önem arz ettiğidir. İngiltere'nin düşüncesi ise farklıydı: İngiltere, ABD'nin Orta Doğu'daki petrol çıkarları yüzünden başka ülkeler tarafından örnek alınabilecek bir millileştirmenin başarı kazanmasını istemeyeceğini ve bu nedenle de kendisinin yanında yer alacağını düşünüyordu.

ABD Başkanı Truman'ın 9 Temmuz 1951'de özel temsilcisi olan Harriman'ı İran ve İngiltere arasında arabuluculuk çabaları nedeniyle Musaddık ile görüşmesi için İran'a göndermesi herhangi bir sonuç vermedi. ABD'nin çabaları da bir sonuç vermeyince İran Hükümeti, 1952 yılında İngiltere ile diplomatik ilişkilerini kestiğini bildirdi. Bundan sonra

İngiltere'nin İran Hükümetine karşı izleyeceği politika, askeri müdahale dışında ekonomik ambargo şeklinde olmuştur. ABD'de İngiltere'nin izlemiş olduğu politikaya dolaylı da olsa katkıda bulunmuştur (Gürel, 1979: 86).

Millileştirmeden sonra ekonomik açıdan çok güç duruma düşen İran, ABD'den birkaç kez yardım istedi. Musaddık, 28 Mayıs 1953'te Başkan Eisenhower'a bir mektup göndererek 'ya İngiltere'nin kendi önerilerini kabule ikna edilmesini ya da İran'ın bu duruma dayanabilmesi için gerekli maddi yardımın yapılmasını' talep etti; ancak, ABD Musaddık'ın isteklerini reddetti (Yılmaz, 2009: 81).

ABD'den de gerekli desteği göremeyen İran Hükümeti, millileştirme denemesi süresince birçok güçlkle karşılaşmıştır. 1950 yılında yaklaşık 220 milyon varil olan petrol üretimi, 1953 yılında 9.5 milyon varile düşmüştür. Ayrıca, İran ürettiği petrolün pazarlanması konusunda da güçlük yaşamıştır. Neden olarak da, büyük petrol şirketlerinin izlemiş oldukları politikadır. Özellikle İngiliz-İran Petrol Şirketi, millileştirmeden sonra diğer ülke şirketleri tarafından satın alınan İran petrolünü "çalınmış" petrol olarak nitelendirmekte ve yabancı ülkeler de bu petrole el koymak için yasal yollara başvurmaktadır. 8 Aralık 1952'de ABD Dışişleri Bakanlığının yasal sorumluluğunun kendilerinde olmak kaydıyla, Amerikan petrol şirketlerinin İran petrolünü serbestçe satın alabileceklerini açıklaması, İngiltere'nin tepkisine yol açmıştır. Ancak ABD'nin bu kullandığı ifade bir türlü hayata geçirilmedi ve ABD, İran petrollerini almaya yanaşmadı. İran'da vuku bulan bu kriz boyunca büyük petrol şirketleri, hep bir dayanışma içerisinde olmuştur ve krizin ortaya çıkardığı olumsuzlukların İran'da hissedilmesini sağlamışlardır.

Sonuç olarak, 18 Ağustos 1953'te ABD ve İngiltere'nin müdahaleleriyle İran ordusu tarafından devrilen Başbakan Musaddık'ın, İran'da gerçekleştirmeye çalıştığı millileştirme çabaları da böylece sonuçsuz kaldı. Musaddık'ın devrilmesinden sonra başbakanlığa getirilen General Zahidi, petrol anlaşmazlığının çözümü için ABD'nin aracılığını istedi. Bunun üzerine ABD'nin aracılığıyla İngiliz-İran Petrol Şirketi ile Amerikan Petrol Şirketinin oluşturduğu komisyon ile İran arasında 5 Ağustos 1954 tarihinde bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre; İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin hissesi yüzde 40, Hollanda'ya ait Royal Dutch Shell Şirketi'nin yüzde 16, Fransız Petrol Şirketi'nin yüzde 6 ve geriye kalan beş Amerikan şirketinin her birinin de yüzde 8'er

hissesi olacaktı ve İran petrolleri bu şirketler tarafından ortak olarak işletilecektir (Armaoğlu, 2005: 491).

1.1.6. Bağdat Paketi'nin Ortaya Çıkışı

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa dengesinde meydana gelen boşluklardan yararlanmasını bilen ve bütün ağırlığını başta Türkiye olmak üzere diğer dünya devletleri üzerine koyan Sovyet emperyalizmi, Türkiye'nin dış politikasına hakim olan esas mesele olmakla beraber aynı zamanda dünya düzenini yakından ilgilendiren ve bu durum karşısında güvenlik önlemleri almaya sevk eden önemli meselelerin başında gelmektedir. Bu durum, ABD'yi Avrupa'da güvenlik tedbirleri almaya sevk etmiştir. ABD'nin bundaki amacı ise, Sovyetlerin etrafında bir "güvenlik çemberi" oluşturarak ortaya çıkan boşluğu doldurmak ve Sovyetlere en yakın konumda bulunan Orta Doğu bölgesini de Batı savunma sistemine bağlamak olmuştur. ABD, bu görevi bizzat üstlenerek bölgeye Dışişleri Bakanı John Foster Dulles'ı göndermiş ve bölgesel savunma teşkilatı için bir ön çalışma yapmıştır. 11-28 Mayıs 1953 tarihleri arasında Mısır'dan başlamak üzere bütün Orta Doğu'yu ziyaret eden Dulles, gerekli ortamı bulamayıp bunu açıklar nitelikte 1 Haziran 1953'te bir rapor hazırlamıştır. Raporunda şunları söylemekteydi:

Orta Doğu savunma teşkilatı, yakın bir iş olmaktan ziyade, geleceğe ait bir ihtimaldir. Arap memleketlerin çoğu, İsrail, İngiltere veya Fransa ile olan anlaşmazlıklarıyla o derece meşguller ki, Sovyet Komünizmine pek az önem veriyorlar. Bununla beraber, Sovyetler Birliği'ne yakın olan Kuzey Seddi ülkeleri bu tehlikenin farkında görünüyorlar. Bir ortak güvenlik sisteminin kurulması isteği, pek kuvvetli olmamakla beraber, mevcuttur. Fakat böyle bir sistemin dışarıdan zorla kabul ettirilmesi mümkün değildir. Aynı tehlikeyi hissederek ve ortak bir karar duygusuyla hareket etmek suretiyle bunu bölge devletleri bizzat kendileri gerçekleştirmelidirler. Böyle bir güvenlik birliğinin resmen kurulmasını beklerken, kuvvetlerini birbirlerine veya Batı'ya karşı değil de bütün hür insanlara yönelen ortak tehlikeye mukavemet etmek üzere kullanmaları gereken ülkelere, ABD yardımıyla bulunabilir (Yılmaz, 2009: 93-94).

ABD Dışişleri Bakanı Dulles'ın Orta Doğu bölgesini ziyareti sırasında oluşturulacak savunma sistemi için uygun ortamı bulamamış olmasına rağmen ABD,

Dulles'in açıkladığı bu rapor doğrultusunda Orta Doğu bölgesinde oluşturulacak bir savunma teşkilatı kurma fikrinden vazgeçmemekle beraber bu fikri ileri bir tarihe ertelemeyi uygun görmüştür.

1.1.6.1. Bağdat Paktı'nın Kurulması ve Türkiye'nin Rolü

ABD'nin Orta Doğu bölgesinde oluşturulacak savunma sistemini ileri bir tarihe erteleyerek bu fikrin oluşturulmasını askıya almıştır. Türkiye de, ABD'nin bir süre için ertelediği bu fikri ele alarak Orta Doğu'da oluşan boşluğu doldurmak için harekete geçti (Sanjian, 1997: 226-266).

Orta Doğu'da oluşturulacak savunma paktının ilk adımını, 28 Aralık 1953'te ABD ile bölgede önemli bir konuma sahip olan Pakistan arasında imzalanan Teknik ve Ekonomik Yardım Anlaşması oluşturmaktadır. Bunun peşinden yine iki ülke arasında 19 Mayıs 1954'te Karşılıklı Savunma İçin Yardım Anlaşması imzalandı. Anlaşma imzalanmadan önce ABD Başkanı Eisenhower, yaptığı bir konuşmada Pakistan'ın yapılan anlaşmalarda talep ettiği askeri yardım isteklerini yerine getireceğini, ancak Pakistan'ın bölge savunması için yapılacak düzenlemelere katılması gerektiğini söylemiştir. Böylelikle, 1954 yılında da Pakistan, yapılan anlaşmayla bölgesel savunmaya katılacağını ifade etmiştir (Gönlübol, 1996: 252).

ABD ile Pakistan arasında imzalanan bu anlaşmayı, 2 Nisan 1954'te Türkiye ile Pakistan arasında Karaçi'de imzalanan Türkiye-Pakistan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması takip etmiştir. Böylece, oluşturulacak paktın kuzey kuşağını temsil eden iki üyesi Türkiye ve Pakistan, paktın ilk halkasını oluşturmuştur. Ancak, Paktın başarılı olabilmesi için Arap ülkelerini de kapsamaması gerekiyordu. Bunun için ilk akla gelen ülke, Orta Doğu'da Arap ülkeleri arasında yer alan ve Batı'yla özellikle de İngiltere'yle ilişkileri iyi durumda olan Irak'tır. Irak'ın Türkiye ile de ilişkileri diğer Arap devletlerine oranla iyiydi. Her iki komşu ülke, Batı'yla ilişkilerini iyi tutmakta ve Sovyetleri bir tehdit unsuru olarak görmektedir. Hal böyle olunca, iki ülke Orta Doğu'da oluşturulacak savunma paktında birbirleriyle işbirliği içine girerek en azından paktın Arap ülkesi olan bir üyesi mevcut olacaktır. Ancak, Irak için Türkiye ile Orta Doğu'da oluşturulacak bu savunma paktına girmek konusunda karar vermesi kolay olmamıştır. Çünkü, Batı tarafından oluşturulan bu pakt, Arap ülkeleri

tarafından olumlu karşılanmıyordu. Araplara göre, Batı tarafından oluşturulan bu bölgesel savunma teşkilatına katılmak İsrail'in statükosunu koşulsuz kabul etmek anlamına geliyordu. Bu durumda Irak'ın böyle bir konumu kabul etmesi Arap ülkeleriyle ilişkilerini bozacağı gibi aynı zamanda da Irak'ın içerisinde de karışıklıklara sebebiyet verecektir. Buna rağmen Irak, Batı'yla işbirliği yapmayı tercih ederek bölgesel savunma teşkilatına girmeye karar verdi. 1954 yılından başlayarak ABD'den yıllık 10 milyon dolar askeri yardım almaya başladı (Kürkçüoğlu, 1972: 52-53).

Irak ile Türkiye'nin Orta Doğu'da bölgesel savunma teşkilatı kurma girişimleri Arap devletleri arasında özellikle de Mısır ve Suriye tarafından tepkiyle karşılandı. 1954 yılında parafe edilen İngiliz-Mısır Süveyş Anlaşmasının geçici de olsa çözüme kavuşturulmasıyla Mısır, kendi liderliği altında bir Arap devletleri bloğu kurma girişimlerini arttırmıştı. Bunun için bütün Arap başkentlerini ziyaret ederek temaslarda bulunmuştur. Ancak, Türkiye ile Irak'ın kendisinden önce davranarak Orta Doğu'da bölgesel bir savunma teşkilatı kurma girişimleri için harekete geçmelerini Başkan Nasır, Mısır'ın kendi liderliğinde oluşturacağı Arap Blok'una indirilen bir darbe olarak nitelendirmiş ve tepkisi de sert olmuştur. Böylece oluşturulacak bu güvenlik teşkilatına katılmayacağını açıklamıştır. Mısır'ın bu tutumu başta Suriye olmak üzere diğer Arap ülkelerini de etkilemiştir. Suriye'de bu pakta katılmayı reddetmiştir. Aynı şekilde Suudi Arabistan'da Suriye ve Mısır gibi pakta katılmamayı tercih etmiştir. Irak ise, pakta bakışı olumlu olan nadir Arap ülkelerindendi. Lübnan ve Ürdün ise, pakta uzlaştırmacı bir rol oynamak istedilerse de, çekimse davranarak pakta katılmadılar. Pakta katılım konusunda yeterli cevap alamayan Türkiye ve Irak, 12 Ocak 1955'te Bağdat'ta Ortak Bildiri yayımlayarak, Orta Doğu bölgesinin istikrarı ve güvenliği için bir anlaşma imzalanması gerektiği ve ne şekilde olursa olsun ortaya çıkacak saldırılara karşı işbirliği yapılacağı açıklamasını yaptılar (Soysal, 1991: 490).

Tüm bu olumsuzluklara rağmen Türkiye ile Irak arasında 24 Şubat 1955'te imzalanan Karşılıklı İşbirliği Anlaşması ile Bağdat Paktı oluşturulmuş oldu. Taraflar arasında "güvenlik ve savunma" konusunda işbirliği yapılmasını öngören bu anlaşma 8 maddeden oluşuyordu. Bu 8 madde içerisinde özellikle 5. madde göze çarpmaktadır. 5.maddeye göre, pakta her devlet katılabilirdi; ancak katılacak devletler ya bir Arap ülkesi olacak ya da taraf ülkeler tarafından "tanınmış" olacaktır. Orta Doğu için tehlike arz eden

İsrail ise, 5.maddede yapılan açıklamaya göre bölge devleti olmasına rağmen, Irak tarafından tanınmamış bir ülke olduğu için paktta yer alması olası olmayan bir ülkedir. Paktın imzalanmasından sonra başta Mısır ve Suriye tarafından pakt aleyhinde olumsuz kampanyalar düzenlendi. Bu yapılan kampanyaları etkisiz hale getirmek için Paktın genişletilmesine karar verildi. 4 Nisan 1955'te İngiltere, 23 Eylül 1955'te Pakistan ve 3 Kasım 1955'te de İran'ın katılımıyla Pakt'ın üye sayısı 5'e çıkmıştır. Öte yandan ABD de, Arap ülkelerinden alacağı tepkilerden kaygı duyarak Pakta katılmaya cesaret edemedi. Böylece Bağdat Paktı, gerçekleştirmek istediği amaca göre zayıf temeller üzerine oturtulmuş bir yapıya sahip oluyordu (Gönlübol, 1996: 259).

1.1.6.2. Bağdat Paktının Sonuçları

Bağdat Paktı, amaç olarak bölge devletlerini ortak bir savunma teşkilatı etrafında toplamaktı. Ancak Pakt, Orta Doğu'da ve özellikle de Arap devletleri arasında birleştirici bir rol oynamak yerine bu devletleri üç parçaya ayırmıştır. Bu devletler; Pakta karşı olan Mısır ve Suriye, Paktı kabul eden Irak ve çekimser kalan Lübnan ve Ürdün. Bu devletlerarasındaki parçalanmalar ve rekabetten fayda sağlayan ise, Sovyet Rusya olmuştur. Aslında bu savunma teşkilatı baştan beri Sovyet tehdidine karşı oluşturulmuştu. Sonuçta Sovyetler, devletlerarası bu çekişmeden nasibini alarak Orta Doğu'ya girmiştir. Buna ön ayak olan gelişme ise, Mısır'ın Bağdat Paktı'na karşı kurmak istediği Arap bloğu ve İsrail'den gelebilecek olası bir saldırı karşısında kendini koruyabilmek için 1955 sonbaharından itibaren Sovyetlerden silah ve mühimmat yardımına gitmiştir. Suriye ise Mısır'dan daha öteye giderek Sovyetlerle ilişkilerini ilerletmiştir. Hal böyle olunca, Suriye ve Mısır, Sovyetleri Orta Doğu'ya kadar çekmiştir. Bu ise, Orta Doğu'daki Doğu-Batı mücadelesini daha da kızıştırmıştır. Bu gelişmeler ışığında Sovyetler, 1950'de Avrupa'dan Uzakdoğu'ya aktardığı faaliyet alanını şimdi ise Uzakdoğu'dan Orta Doğu'ya aktarmış oluyordu.

Bağdat Paktı'nın diğer bir sonucu ise, bölgede zaten mevcut durumda olan Arap-Yahudi çatışmasının daha da şiddetlenmiş olmasıdır. Paktın 5.maddesinde de açıklandığı üzere pakta katılabilmenin koşulu olarak "bölge ülkeleri tarafından tanınmış" olma şartı aranıyordu. Söz konusu ülke bölge ülkeleri tarafından tanınmayan İsrail olunca, bu durum

kendisinde söz konusu paktı kendisine yöneltilmiş bir tehlike olarak görmesi kanaati uyandırmıştır. Böylece İsrail'in tepkisiyle karşılaşmıştır.

Paktın sonuçlarından bir diğeri ise, Sovyetlerin yaşanan gelişmeler neticesinde faaliyet alanını Orta Doğu'ya taşıması ve bunun 1956 yılından itibaren Orta Doğu'da yaşanacak buhranları daha da şiddetlendirmesi Paktı bambaşka bir nitelik ve amaca yöneltecektir. 14 Temmuz 1958'de Irak'ta patlak veren askeri bir darbeyle Irak Bağdat Paktı'ndan çekilerek paktın merkezi Ankara'ya taşındı ve adı da Merkezi Anlaşma Teşkilatı (Central Treaty Organization-CENTO) olarak değişti. Böylece Bağdat Paktı, uzun ömürlü olmadı. Yeni adıyla CENTO, savunma amaçlı olmaktan ziyade daha çok ekonomik ve kültürel işbirliği örgütü olarak faaliyet göstermiştir. CENTO'da, faaliyetlerini 1979 İslam Devrimine kadar sürdürecektir. Bu tarihten sonra faaliyetleri fiilen sona erecektir.

1.1.7. 1963 “Beyaz Devrim”

1963 yılında Muhammed Rıza Şah, Amerika'nın da desteğini arkasına alarak “Beyaz Devrim” adını verdiği büyük kalkınma girişimini başlattı. “Hava, kara ve demiryolları ağının genişletilmesini, bir dizi baraj ve sulama projesini, sıtma gibi hastalıkların kökünün kazınmasını, sanayinin geliştirilmesini ve toprak reformunu kapsayan bu programla birlikte kırsal alanlara sağlık ve eğitim hizmetlerini götürecek bir örgütlenmeyi başlattı” (News Times Dergisi, Aralık 2010, Sayı 4). Muhammed Rıza Şah'ın iç politikadaki en büyük eseri olan, kendisinin ve diğer rejim destekçilerinin desteklediği bir dönüşüm programı olan Ak Devrim, bir reform paketiydi. İçerisinde toprak reformundan seçim reformuna, kadınlara oy hakkı tanınmasından devlet işletmelerinin belli oranlarda satılmasına kadar birçok düzenleme yer almaktaydı. 1963 yılında uygulanmaya başlanan bu programın temel amacı; büyük toprak sahibi kişilerin güçleri kırılarak, toprak ve refahı daha geniş kitlelere yaymak ve bu geniş kitlelerin desteğini almaktır. Kısacası Şah, İran'ın feodal yapıdan kurtulmasını amaçlıyordu. Ak Devrim adı verilen bu reform paketinin ana maddesini oluşturan Toprak Reformu, 15 Ocak 1963'de uygulanmaya başlandı. Bu reform kapsamında, toprak sahibi zenginlerden sahip oldukları topraklardan biraz daha fazlasını piyasa değeri altında bir fiyatla toprak sahibi olmayan köylülere satmaları istendi ve tüm ülkedeki orman ve otlak arazileri kamulaştırıldı. Ayrıca

bazı toprak sahiplerine devletin elinde bulunan işletmelerden pay verildi. Bu paylar kısa sürede bu toprak sahiplerini zengin haline getirdi. Ancak bütün bu söylenenler, sadece Şah'a yakın olan kesim için söylenmekteydi. Toprak Reformu, Ocak 1963 tarihli referandumla kabul edilmiş olan ve içinde kadın haklarının iyileştirilmesi, okuma-yazma seferberliği gibi reformların bulunduğu altı maddelik bir programın parçasıdır. Bu reform programında Şah'ın asıl amacı, kendisiyle halk arasında iletişimi engellediğine inandığı aşiret, ulema ve zengin toprak sahiplerinin güçlerini ortadan kaldırmaktı.

Çeşitli alanlarda yapılamaya çalışılan modernize çabaları, Ak Devrimin vazgeçilmez parçalarından olmuştur. Özellikle bu konuda yapılmış en önemli gelişme, kadının toplum içindeki yerinin değiştirilerek geleneksel toplum yapısı içerisindeki mevkiinin sorgulanıp, erkek egemen toplumunun arkasından kurtulmasını sağlamaktı. Bu konuda önemli gelişmeler yaşandı. "Hükümet, kızların çok küçük yaşlarda evlenmesine, çok eşliliğe ve kadınların peçe takmasına karşı bir dizi önlem aldı. Kadınlara oy hakkı tanınarak, siyaset yapmalarının ve hatta bakan olmalarının önü açıldı. Birçok meslekte uygulanan kadına karşı ayrımcılık ortadan kaldırılarak erkeklerle eşit koşullarda çalışmaları sağlandı. Kızların okula gitmesi yönünde kampanyalar başlatıldı ve bu konuda çalışan kadın hareketlerine destek verildi. Ancak, Şah'a karşı fikirler beyan eden kadın örgütleri kapatılmaktan kurtulamadı" (Gündoğan, 2010: 107).

Toprak Reformu, Şah'ın kendisi ve halkı arasındaki iletişimi körüklediğine inandığı ulema sınıfını etkisiz hale getirmek için bir araç olarak kullanılıyordu. Ulemanın, günün şartlarına uygun hareket etmediği ve cevap vermediği, ulema yetiştiren medreselerin skolastik kalıplarda eğitim verdikleri, sorunların çözümünde yeterli olmadıkları ve ulema sınıfına mensup kişilerin milletin sırtından geçinmeyi alışkanlık haline getirdiği sürekli gündeme getiriliyordu.

Ak Devrim, iş ve işçilerin de hakları ile ilgili düzenlemeler getiriyordu. Bu önlemleri almada ki amaç, başta Tudeh olmak üzere bazı sol partilerin işçi sınıfından kendilerine taraftar kazanmalarını engellemektir. Böylece bu gibi olumsuzlukları ortadan kaldırmak için yapılan programlarla işçi sınıfının çalıştıkları yerlerdeki hisselerine sahip olmaları sağlandı. Ayrıca, işçilerin eğitimden yararlanmaları için daha fazla kaynak tahsisi yapıldı.

Muhammed Rıza Şah döneminde, eğitim ve altyapı alanında yapılan yatırımlar da dikkat çekmektedir. Özellikle, İran ordusunun gelişmiş altyapısı kullanılarak köy ve kasabalarda altyapı hamleleri yapıldı. Ordu mensupları aynı zamanda köylülerin eğitimleri için seferber oldular. Öyle ki; orduda durumu uygun bulunanlar köylerde öğretmenlik yapmak için çalışmaya başladılar. Tüm ülkede modern ve batılı anlamda eğitim veren okullar yaygınlaştırıldı. Belli bir yaşa kadar eğitim zorunlu hale getirildi. Okuma yazma bilmeyenler için ülke çapında kampanyalar başlatıldı. Yurt dışına öğrenci gönderilmesiyle ilgili çalışmalar devam etti.

15 yıl boyunca süren program tedbirleri kapsamında tarım, sağlık, kırsal kalkınma, sosyal güvenlik, çevre ve ekonomi konularında önemli yatırımlar yapıldı. Bunlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir: kırsal alanlarda makinalı tarıma geçiş desteklendi, hastane ve sağlık ocakları inşa edildi; genel olarak doktor sayısının artırılması için tıp fakültelerinin sayısı artırıldı ve aynı zamanda sağlık alanında yetiştirmek üzere yurtdışına öğrenci gönderildi; tarımsal üretimde modern tekniklerin kullanılabilmesi için köylülere eğitim verildi; bitkisel ve hayvansal üretimdeki verimin artırılması ve haşarat ile mücadele konularında verilen eğitimler kısa sürede sonuç vermeye başladı; bütün su kaynakları kamulaştırılarak suyun adil dağıtımı için politikalar belirlendi; onlarca baraj yapılarak elektrik üretimi ve sulama kapasitesi artırıldı; fahiş fiyatla mal satımını engellemek ve enflasyonla mücadele için fiyat istikrar programları yürürlüğe konuldu; stokçulukla mücadele için denetimler ve cezalar artırıldı, hatta el koymaya varacak kadar bu cezaların mahiyeti genişletildi; yeni doğum yapan kadınlara yiyecek yardımı yapılması uygulamasına başlandı; tüm İran vatandaşlarının sosyal güvenlik kapsamına alınabilmesi için aşamalı programlar oluşturuldu (Gündoğan, 2010: 109-110).

Her ne kadar Ak Devrim ile hemen hemen her alanda düzenlemeler yapıldıysa da, ancak 1970'lerin sonunda ülkede yapılan bu düzenlemeler hususunda siyasi huzursuzluklar ortaya çıktı. Bazı çevreler, Ak Devrimin yapılan uygulamalar konusunda yetersiz olduğunu savunurken; bazı çevreler de, Batılılaşmanın İslamiyet'e ters düştüğü kanısındaydı. Bu düşüncede olan kişiler ise, direk olarak Muhammed Rıza Şah'ın şahsına karşı düşüncede olan kişilerdi. Ülkede gerçekleşen bu devrimin yankıları sürerken diğer taraftan ülkeyi bekleyen yeni bir gelişme olan 1973 Petrol Krizi, ülkede yeni sorunlara ortam yaratacaktır.

1.1.8. 1973 Petrol Krizi

Bilindiği üzere, geçtiğimiz 20.yy'ın başta gelen enerji kaynağı olan petrol, dünyanın yaşadığı sanayileşme sürecinde son yüzyıllarda da sürekli lanse edilmektedir. 20.yy ve 21.yy'larda ortaya çıkan savaşlarda, huzursuzluklarda ve iktidar mücadelelerinde hep petrol başrolleri oynuyordu. Öyle ki; petrol açısından oldukça zengin bir bölge olan Orta Doğu, bu özelliğinden dolayı sürekli Batılı devletlerin çatışma alanı haline gelmiştir. Özellikle de, ilk petrol kuyusunun Orta Doğu bölgesinde açılması, petrolün tüm dünyaya sunulacak derecede tüm Orta Doğu bölgesinde çıkarılmaya ve aranmaya başlanması, tüm dünya devletlerinin ve özellikle de Batı'nın dikkatini çekmeye başlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra petrolün öneminin daha da artması, başta Irak ve İran olmak üzere diğer Arap devletlerinin de çok zengin petrol rezervlerine sahip olduğunun ortaya çıkmasıyla Orta Doğu, eski petrol üretim merkezleri olan ABD, Sovyetler ve Uzak Doğu'nun yerini alarak çok önemli bir bölge haline gelmiştir. Bu nedenle Batılı devletler bölge petrolüne sahip olmayı ve bölge petrolünü muhafaza etmeyi amaç edinerek dünya petrol rezervlerinin yarısından fazlasını elinde bulunduran Orta Doğu ülkeleri üzerinde hükümranlık kurma yollarını aramaya başlamışlardır. ABD ve özellikle de Batılı ülkelerin Orta Doğu'ya hakim olma ve Orta Doğu'dan ayrılmamalarının tek nedeni olarak petrol gösterilmektedir.

1970'li yıllara gelindiğinde, daha önceki yıllara göre gelişen sanayi ve teknolojiye paralel olarak petrolün önemi daha da arttı. Özellikle 1973 yıllarda yaşanan Arap-İsrail Savaşı'nda petrolün genel anlamda fiyat olarak artması ve Batılı ülkelere karşı "siyasi bir silah" olarak kullanılması gelişmiş ülkeleri, petrole alternatif başka enerji kaynaklarının araştırılmasına sevk etti. Ancak zaman içerisinde yapılan araştırmalar gösterdi ki, petrole alternatif olarak herhangi bir kaynağın yakın zamanda bulunmasının mümkün olmadığını ve gelecekte de mümkün olmayacağını anlaşılmaya Orta Doğu'ya doğal olarak da petrole olan ilgi artarak devam etti. Bu artan ilgi, petrolün zaman içerisinde "silah" olarak kullanılmasına ve buna bağlı olarak çıkacak petrol krizlerine sebep verecektir.

Zaman içerisinde gelişen 1948-49, 1967 ve 1973 Arap-İsrail Savaşları Orta Doğu'da etkileri uzun zaman hissedilen ve hissedilmeye de devam eden savaşlar olmuştur.

Özellikle de 1967 ve 1973 Savaşları petrol krizinin çıkmasına ön ayak olmuştur. 1967 savaşı sonunda Araplar, nasıl Filistinlileri İsrail'e karşı bir araç olarak kullanmışlarsa, 1973 savaşının sonunda da petrolü İsrail'e karşı olmasa da Batı'ya karşı siyasi bir silah olarak kullanmışlardır. Bunun neticesinde de dünyada petrolün başını çektiği bir kriz ortamı yaşanmıştır.

“İlk petrol krizi, 1973 Arap-İsrail Savaşı'nın bir sonucu olarak çıkmış görünse de gerçekte bunun geçmişi daha eskiye dayanmaktadır. 1950'li yıllardan itibaren Orta Doğu'da petrole ilişkin iki mesele ortaya çıktı:

1. Petrolün çıktığı Orta Doğu ülkeleri ile petrolü çıkaran ve işleten petrol şirketleri arasındaki ilişkiler;
2. Özellikle 1967 Savaşı ile birlikte ortaya çıkan ve 1973 yılında son aşamasına gelen petrolün 'siyasi araç (silah)' olarak kullanılması,” (Yılmaz, 2009: 210).

Petrol üreticisi ülkelerle petrol şirketleri arasındaki anlaşmazlıklar bilindiği üzere 1951-54 yılları arasında İran'ın petrolü millileştirme serüveni üzerine İran'da ortaya çıkmıştır. Bu yaşanan anlaşmazlık İngiltere ve İran ilişkilerini olumsuz bir şekilde etkilemiş ve bu durum petrol dünyasında yeni bir dönemi başlatmıştır. Böylece petrol üreten ülkeler, petrol şirketlerine karşı örgütlenme yolunu seçmişlerdir. İlk olarak bu örgütlenme girişimi, petrol üreten ülkelere Venezuela, Suudi Arabistan, Irak, İran ve Kuveyt'in çabalarıyla 1960 yılında Bağdat'ta gerçekleşmiştir. Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nü (OPEC) kuran bu ülkelerin amacı, petrol fiyatlarını tespit ederek kendilerini ilgilendiren meselelere birlikte çözüm bulmaktır.

Özellikle 1967 Arap-İsrail Savaşı sırasında gündeme gelen ve 1973 Arap-İsrail Savaşı'yla da son aşamasına gelen petrolün siyasi bir silah olarak kullanılması, 1967 Savaşı'nın çıktığı sıralarda petrol üreten Arap ülkelerinin, herhangi bir Arap ülkesine saldıran ya da İsrail'e yardım eden devletlere petrol ambargosu konulacağı olarak ifade ediliyordu. Petrol ambargosu ise ABD ve İngiltere'ye uygulanarak bu ülkelere petrol sevkiyatı durduruldu. 1967 Savaşı kısa sürdüğü için uygulanan ambargoda kısa süreli olmuştur. 1967 Savaşı'ndan sonra 9 Ocak 1968 tarihinde petrol üreten Arap ülkeleri, “Petrol Üreten Arap Ülkeleri Örgütü'nü”(OAPEC) kurdular. OAPEC, başlangıçta Suudi

Arabistan, Libya ve Kuveyt'in öncülüğü ile kurulmuş olmasına rağmen, 1970'de Cezayir, Bahreyn, Katar, Abu Dabi ve Dubai'nin; 1972 yılında da Irak, Suriye ve Mısır'ın bu örgüte katılmalarıyla petrol dayanışma örgütü, şekil değiştirerek Arapların petrolü siyasi bir silah olarak kullandıkları bir kurum halini almıştır. Yaşanan bu gelişmelerden sonra Orta Doğu ülkelerinde petrol şirketlerini millileştirme hareketi hız kazanmıştır. Petrolün siyasi bir silah olarak kullanılması 1967 Savaşı esnasında başlamış, ama asıl ciddi bir boyuta gelmesi ise, 1973 Arap-İsrail Savaşı sırasında olmuştur. 1973 Arap-İsrail Savaşı sırasında ilk büyük tepki, Irak'tan gelmiştir. Irak Hükümeti bir bildiri yayınlayarak; Batılı devletlerin İsrail'le işbirliği yaparak Arap ülkesi devletlere saldırması neticesinde Amerika, Petrol Şirketlerinin Basra Petrol Şirketlerinde olan yüzde 23.75 miktarındaki hisselerini millileştirdiğini ilan etmiştir. Buna karşılık Irak'ta bu devletleştirme faaliyeti neticesinde Arap ülkelerinden ABD'ye yapılacak petrol ihracatını durdurmalarını istemiştir. Irak'ın bu çağrısına ilk cevap bir Arap ülkesi olan Kuveyt'ten gelmiştir. 9 Ekim 1973 tarihinde de OAPEC üyesi ülkeleri Kuveyt'te yapılacak toplantıya çağırmıştır. OAPEC üyesi 10 devletin katıldığı bu toplantı sonunda İsrail'in 1967 savaşında işgal ettiği topraklardan çekilmesine ve Filistin halkının meşru olan haklarının güvence altına alınana kadar petrol üretiminin her ay en az %5 oranında kısıtlanmasına karar verilmiştir. Ancak alınan bu karar tüm OAPEC üyeleri arasında benimsenen bir karar olmamıştır. Dost devletlere kesinti yapılmayacak ve önceden verildiği gibi petrol verilmeye devam edilecekti.

1973 Petrol Krizi'nin en önemli sonuçlarından birisi de, OPEC üyelerinin artan gelirleriyle birlikte, harcama kalemlerinin değişmesi olmuştur. OPEC üyeleri daha çok gelir elde ederken, hiç kuşkusuz diğer devletler özellikle tüketiciler aynı oranda gelir kayıplarına uğramışlardır. Bu nedenle artan gelirlerin kullanım alanları diğer ülkeleri de etkilemek durumundadır. Bu gelirleri, banka depozitleri, devlet tahvilleri, doğrudan yatırımlar, siyasi içerikli yatırımlar olarak dışa yönelttikleri görülür. Az gelişmiş ülkelere yapılan yardımlar siyasi içerikli yardımların en önde gelenleridir (Gürler, 2005:181).

Ayrıca 1973 Krizi'nden sonra Basra Körfezi, hem en büyük petrol rezervlerine sahip hem de dünyanın en hızlı silahlanan ülkelerin yer aldığı bir bölge durumuna gelmiştir. Bu şekilde farklı neticelerle sonuçlanan petrol krizi, ileride 1979 yılında İran İslam Devrimi'nin ilan edilmesiyle başlayan süreçte yerini ikinci bir petrol krizine bırakacaktır.

1.2. İran İslam Devrimi ve Sonrası Dönemde Türk-İran İlişkileri (1979-2005)

İran İslam Devrimi, genel itibariyle kimi uzmanlar ve siyasetçiler tarafından dünyayı etkisi altına alan en önemli üç devrimden biri olarak algılanmaktadır. İran İslam Devrimi, 1789 Fransız İhtilali ve 1917 Sovyet Devriminden sonra gelen dünya siyasal sistemine yeni bir düzenleme getiren ve uluslararası bir nitelik taşıyan üçüncü devrim olarak adını duyurmuştur. 1979 İran İslam Devrimi, özü itibariyle Pehlevi Hanedanlığı'nın ve Monarşinin yıkılarak yerine Şii yönetimin geçmesi anlamına gelmekteydi. Kısacası İran İslam Devrimi, geleneksel İran Şiilik inancını siyasal sisteme taşımıştır. Şiilik inancı, devrimin gelişmesi ve yayılmasında büyük rol oynamıştır.

1941 yılında iktidarı babası Rıza Şah'tan devralarak Pehlevi Hanedanlığı'nın başına geçen Muhammed Rıza Şah tarafından 1960'lı yıllardan sonra uygulanan politikalar, İran halkı üzerinde olumsuz etki yaratmıştır. Her ne kadar Muhammed Rıza Şah, İran'ı bölgesel düzeyde güçlü bir devlet konuma getirmek için modernleşme anlamında birçok politika uygulamışsa da İran'ın sosyo-ekonomik yapısında önemli tahribatlar ortaya çıkarmıştır. Muhammed Rıza Şah'ın ülkesini çağdaş devletler seviyesine çıkarmak için uyguladığı politikaların ilk ayağını, 1963 yılında yapılan Ak Devrim olarak nitelendiren reform paketi oluşturmaktadır. Halkoyuna da sunulan bu reform paketi, %95'lik bir oy oranıyla lehte karar alınmıştır. Ak Devrim, aşiret ve din öğretisine dayalı bir devlet yapısını çağdaş ve laik bir yapıya kavuşturmayı amaçlamaktadır. Ancak, kağıt üzerinde büyük bir oy çokluğuyla kabul edilmesine rağmen uygulamada etkisini sürdürememiştir. Ak Devrim çerçevesinde gerçekleştirilmeye çalışılan "Toprak Reformu" da İran'da mevcut bulunan karışıklıkların ana sebeplerinden biri olmuştur. Ak Devrim etrafında gerçekleştirilmeye çalışılan bu Toprak Reformu, toprak sahibi kişilerin değil, geniş vakıf arazilerine sahip ve ülkede etkisi hissedilir derecede olan ulemanın ya da din adamlarının ülkedeki etkisini kırmayı amaçlamaktaydı. Böylece Şah, 1960'lardan itibaren uygulamaya başladığı modernleşme politikalarını Şii din adamlarının etkisini yok etmek için kullanmıştır.

Şah Muhammed Rıza 1963 yılında gerekli altyapı hazırlıklarına girişmeden ani bir modernleşme hareketi başlatmıştır. Bu politikalar ve girişimler 1923 de Türkiye'nin geçirmiş olduğu deneyimlerin bir benzeriydi. Şah'ın politikası 3 ayak üzerine oturuyordu: Ülkesinde Seküler bir eğitim modeli benimsemek, sanayileşmeye ağırlık vermek ve

modern bir ordu yaratmak idi. Bu girişimler sosyal ve ekonomik yapı dikkate alınmaksızın girişilmiş hareketlerdi. Şah bu politikaları uygularken toplumda kendisine karşı oluşan tepkiyi dikkate almadı (Görçün, 2008: 54).

Şah'ın 1960 yılından bu yana uygulamakta olduğu başarısız reform girişimleri herkesimi olduğu gibi dini çevrelerinde tepkisini çekmiştir. 1973 Petrol Krizi'nden de sonra petrol fiyatlarında oluşan artışla elde edilen gelir planlı bir şekilde harcanmadığından paralar ithalata, lüks mallara ve silaha yatırım yapıldı. Bu durum ülke içinde adaletsiz gelir dağılımına ve başta dini çevrenin ve halkın her kesiminin tepkisine yol açtı. Böylece ülke içinde sosyal çalkantılar yaşandı. Bu sosyal çalkantılar içinde 1963 yılından bu yana sürgünde bulunan Ayetullah Humeyni, geri dönerek İran'da sesini duyurmaya başladı. Sürgünde bulunduğu yıllarda mevcut olan düşüncelerini geniş tabanlara yaymayı başarmıştır. “Yazdığı bildirilerde ve verdiği demeçlerde ‘Şah’ın İslam düşmanı, yabancı emperyalizmin uşağı’ olduğunu söylüyor ve ulemaya da ‘böylesine zalim bir iktidara doğrudan karşı çıkarak cemaati yönlendirme yetkilerini kullanmaları’ konusunda çağrılarda bulunuyordu” (Yılmaz, 2009: 248).

İran'da 1960 yılından bu yana yaşanan gelişmeler, 1970'li yılların ortalarına kadar İran'da Şah'a ve Şah'ın uyguladığı politikalara karşı bir nefret ortamı yarattı. Bu nefretin altında yatan nedenlerin başında ise, İran halkının taleplerinin gereğince karşılanamaması gelmektedir. İran'da yaşanan bu gelişmeler karşısında Şah'ın uyguladığı politikalar gittikçe ağırlaşıyordu. Şah gerek kendi tarafında olanlar olsun gerekse kendisini destekleyenler olsun onlara her türlü maddi yardımı yapıyordu. Ancak kendisinin yanında yer almayanları ve karşı gelenleri en ağır şekilde cezalandırıyordu. Şah'ın sürekli olarak devam eden bu baskıcı tutumu gün geçtikçe artıyor ve halkın rejime karşı gelmesine ve hatta rejimden uzaklaşmasına kadar sürüyordu.

1960 yılından itibaren başlayan gelişmeler karşısında rejime yönelik tepkiler daha çok küçük çapta gerilla faaliyeti şeklinde kendini gösteriyordu. Ancak asıl protesto mitingleri şeklinde olayların etkinlik göstermesi ise 1977 yılından itibaren olmuştur. Olayların ayaklanma derecesine dönüşmesi ise, 1978 Ocak ayında Kum kentinde, sürgünde bulunan Humeyni aleyhinde yayınlanan bir gazete makalesine kentte bulunan dinci öğrencilerin protesto etmesiydi. Bu yapılan gösteriler sokaklara kadar taşıdı ve 1978 Ocak

ayında başlayan bu gösteriler, Ağustos ayına gelindiğinde artık tüm ülkeye yayılmış oluyordu. Bu yaşanan tüm gelişmeler karşısında ülkede acilen sıkıyönetim ilan edildi. Alınan bu tedbir olayları yatıştıracığı yerde daha da kızıştırdı (Zengin, 1991: 67).

8 Eylül 1978 yılında Tahran'da yapılan bir barış yürüyüşü esnasında “Jale Meydanı'na” giren halkın üzerine askerlerin ateş açmasıyla tarihe “Kara Cuma” olarak geçen ve binlerce kişinin ölümüne sebep olan bir olay yaşanmıştır. Bu olay sonrası Humeyni, Irak'ı 6 Ekim 1978'de terk ederek Paris'e gitmek zorunda kaldı. İran'da yaşanan bu olaylar içinden çıkılmaz bir hal alınca Şah Muhammed Rıza Pehlevi, gerisinde bölünmüş bir ordu ve Şahpur Bahtiyar'ın başında bulunduğu bir hükümet bırakarak 15 Ocak 1979'da İran'dan ayrıldı. Şah'ın ülkeden ayrılmasının ardından 1 Şubat 1979'da Humeyni, ülkeye dönerek Bahtiyar yönetimine alternatif olarak Mehdi Bazargan'ı hükümet kurmakla görevlendirdi. Böylece belli bir süre ülkede iki hükümet hüküm sürdü ve 11 Şubat'ta Bahtiyar ve yandaşlarının ülkeyi terk etmesiyle de Bazargan Hükümeti, devrimden sonra rejimi kurmak için çalışmalarına başladı. 30 Mart 1979'da yapılan bir referandumla da İran'ın “İslam Cumhuriyeti” olduğu ilan edildi. Bu suretle İran'da Şah dönemi sona ermiş ve İslam devrimi gerçekleşmiş oluyordu (Halliday, 1992: 21).

1.2.1. 1980-88 İran-İrak Savaşı

1970'li yıllara gelindiğinde Orta Doğu'da dengeleri etkileyebilecek iki ülke bulunuyordu. Bunlardan birisi; 1968'de iktidarı ele alan Baas Partisi'nin merkezi olan Irak ve petrol gelirleriyle zengin bir ülke konumunda yer alan İran. Bu iki ülkenin kendi içlerinde yaşanan huzursuzluklar ilerleyen yıllarda iki ülkeyi karşı karşıya getirecek dereceye ulaşacaktır. Öyle ki, İran'ın İslam Devrimine giderken karşılaştığı güçlükler bir tarafa Irak'ta Baas Partisinin iktidarı ele geçirerek bölge lideri konumuna ilerlemek için fırsat kollaması iki ülkenin bölgedeki çıkarlarını çatışma durumuna getirmiştir.

Irak ve İran arasında 1970'li yıllarda başlayarak ortaya çıkan huzursuzluk, iki ülke arasında mevcut olan Şatt-ül-Arap suyu meselesine dayanan sınır uyuşmazlığıdır. Bu mesele devam ederken İran, 30 Kasım 1971'de Birleşik Arap Emirliklerine ait olan Hürmüz Boğazındaki birçok adayı işgal ederek Irak'ın ulusal çıkarlarını tehdit etmiştir. Böyle bir durumla karşı karşıya kalan Irak, İran'la olan diplomatik ilişkilerini kestğini

açıklayarak, nüfusunun çoğunluğunu Arapların oluşturduğu, petrol ve doğalgaz bakımından zengin olan İran sınırları içerisinde yer alan “Huzistan” bölgesinde yaşayan Arapları da İran’a karşı kışkırtmaya başlamıştır. İran ise, bu durum karşısında hem Huzistan bölgesinde yer alan Arapların Irak’la birleşmelerini önlemek hem de Irak’la Şatt-ül-Arap suyolu konusunda anlaşmaya varmak için her zaman yaptığı gibi Irak’ın kuzeyinde bulunan Kürtlere silah ve cephane yardımı yaparak Molla Mustafa Barzani’nin ayaklanmasını desteklemeye başladı.

İran ve Irak’ın birbiri aleyhine yürüttükleri bu faaliyetler 1975 yılında daha da yoğunlaşınca iki ülke arasında savaş kaçınılmaz olarak görülüyordu. Bu durum karşısında iki ülke sorunların çözülmesi amacıyla 1975 yılında Cezayir’de toplanan OPEC Zirvesinde Cezayir Anlaşması imzalandı. Bu anlaşmaya göre; Şatt-ül-Arap suyolu üzerinde anlaşmazlığa yol açan sınır, suyolunun tam ortası (Thalweg hattı) kabul edilerek Irak, Şatt-ül-Arap üzerindeki iddialarından vazgeçerek buranın doğu yakasını İran’a bırakıyordu. Bunun karşılığında da İran, bu zamana kadar Irak’ın kuzeyinde bulunan Kürtlere verdiği desteği geri çekiyordu. Böylece bu anlaşmayla Irak’a güvenlikle ilgili bölgesel konularda bölgede liderlik yapma yolu açılmıştır. Her ne kadar Cezayir Anlaşması, Irak’a Kürtler konusundaki bölgesel sorununu halletme imkanı sağlamış olsa da İran, Şatt-ül-Arap üzerinde rahat hareket edemiyordu. Bütün bu olumsuzluklara rağmen iki ülke ilişkileri fazla sorun yaşanmadan normal seyrinde devam etmiştir. Ta ki 1979 yılına gelene kadar. 1979’da İran’da yaşanan ve Şah rejiminin devrilip İslam devriminin gerçekleşmesiyle yaşanan olaylar zinciri iki ülkeyi tekrar karşı karşıya getirmiştir. Bu gergin ortam 1980 yılı boyunca da devam etmiştir. 1979 yılında Humeyni’nin Şah’ı devirerek İslam Cumhuriyeti’ni kurmasını fırsat bilen Saddam, 1975 tarihli Cezayir Anlaşmasını tek taraflı olarak feshederek Şatt-ül-Arap topraklarını tekrar işgal edince ortalık yeniden alevlenip milyonlarca kişinin ölümüne neden olan 8 yıllık savaş felaketi başlamış oluyordu (Türe, 1991: 77).

1.2.1.1. Savaşın Gelişme Seyri

İrak’ın 22 Eylül 1980 yılında baskın şeklinde 700 km’lik bir cephede saldırıya geçmesiyle ağır kayıpların olduğu sekiz yıl sürecek bir savaş başlamış oldu. Savaşın daha ilk günlerinde Irak birlikleri İran tarafından karşı bir direnişle karşılaşmadan önemli

merkezleri alabilmeyi başarmıştır. Ancak savaşın ilk günlerinde büyük kayıplar veren İran, savaşın sekizinci gününde dengeyi sağlamayı başarabilmiştir. “İrak’ın İran topraklarında ilerlemesinin durdurulduğu sırada savaşın sonucu hakkında yapılan değerlendirmelerde, İran’ın Irak karşısında daha büyük avantajlara sahip olduğu belirtilmekte ve şu görüşlere yer verilmekteydi: İran’ın Irak’a göre kalabalık bir nüfusa sahip olması, pilotlarının niteliğinin daha üstün olması, askeri teçhizat bakımından Şah zamanından kalma sağlam bir yapısının olması ve askerlerin Humeyni’ye fanatik bir şekilde bağlılığı, Irak’ın durdurulmasında ve savaşın yönünün değişmesinde etkili olmuştur” (Arı, 2004:384).

İran’ın savaşın sekizinci gününden itibaren durumu dengelemeye başlamasıyla Irak, bu durumu tam tersine döndürebilmek için elinden geleni yapmak için büyük uğraşlar vermiştir. Özellikle de 1984 yılında Irak’ın Fransa’dan Süperstandart ve Mirage isimli kimyasal silahları isteyip bunları kullanmaya başlamasıyla bu yıl özelliği itibariyle savaşın en önemli yılını oluşturmuştur. İran, kısa bir sürede Irak’a ait güçleri geri püskürterek işgal altında bulunan toprakları geri almayı başarmıştır. Bu başarısının altında yatan ise, İslami inancı, devrimci ve milliyetçi ruhu olmuştur. “İran’ın savaşta ana hedefi, ‘kafir Saddam rejimi’ni devirerek nüfusun yaklaşık yüzde 60’ını Şiiilerin oluşturduğu Irak’ta İslam Cumhuriyeti kurmaktır. Savaşı daha ziyade Müslüman olmayan Baas Partisinin Müslüman bir ülkeyi işgali olarak nitelendiren Humeyni’ye göre, Saddam Hüseyin “İslam’ı yok etmek, İran’ı parçalamak” için savaşıyordu”(Yılmaz, 2009:263).

1986 yılına gelindiğinde ise, dengeler tam anlamıyla değişerek İran’ın lehine gelişmeler yaşanmıştır. İran tamamen savaşta üstünlük sağlayınca bu durumdan çekinen Arap Şeyhlikleri, İslam devriminin kendilerini de etkisi altına alacağı düşüncesiyle Irak’a yardım etmeye başlamışlardır. İran’ın bu üstünlük durumu sadece Arap dünyasında değil Batılı ülkeler arasında da endişeye sebep olmuştur. Öyle ki, bunun sonucu olarak ABD, Irak’a daha da yaklaşmış ve Sovyetler de Irak’a yapmış olduğu silah sevkiyatını hızlandırmıştır. Böylece İran tam anlamıyla uluslararası arenada yalnızlığa itilmiş bir duruma gelmiştir. Bu yalnızlık durumu 20 Temmuz 1987’de daha da belirgin bir hal almıştır. Öyle ki, BM Güvenlik Konseyi’nin 1987’de oybirliğiyle aldığı 598 sayılı kararı Irak kabul ederken, İran kabul etmemiştir. Bu durum İran’a karşı yapılan silah satışına ambargo konulmasına kadar gitmiştir. İran’ın kendisine yöneltilen iç ve dış baskılar nedeniyle bu kararı kabul etmek zorunda kalmıştır. “İran’ın Güvenlik Konseyi’nin kararını

kabul etmesinde başlıca şu faktörler etkili oldu: **1-** Mart 1988’de Halepçe’de kimyasal silah kullanılması nedeniyle binlerce sivil halkın öldürülmesi; **2-** Irak birliklerinin Nisan 1988’de Fao Adasını geri almaları; **3-** Batı donanmasının Körfez’e iyice yerleşmesi; **4-** ABD gemilerinin İran gemilerine karşı tehditkar bir tavır almaları; **5-** ABD’nin uzaydaki uyduları vasıtasıyla İran’a ilişkin olarak almış olduğu bilgileri Irak’a iletmesi; **6-** İran’ın içinde meydana gelen sıkıntılar”(Yılmaz, 2009:265).

Böylece İran, 598 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararını kabul etmekle Irak’a karşı değil, uluslararası arenada yer alan ülkelere yenik düşmüştür. 1980 yılında patlak veren bu savaş, anlamsız bir şekilde tam sekiz yıl sürmekle birlikte iki ülke açısından Basra Körfezi’nde bölgesel üstünlük kurma amacı taşımakla beraber belki de en önemli olarak İslam devriminin yayılma tehlikesinin kontrol altına alınması şeklinde ortaya çıkmış bir olaydır. Savaşın bilançosu, yüz binlerce ölü ve milyonlarca yaralı şeklinde olmuş ve iki ülkenin ekonomisi de yapılan askeri harcamalar neticesinde büyük kayıplara uğramıştır.

ABD, İran-Irak arasındaki ihtilafta, ülkenin resmi politikası gereği tarafsız kalacağını ve taraflara silah satmayacağını açıklamasına rağmen, İran İslam Devrim güçlerinin, Irak’ta elde ettiği başarı, Basra petrollerine yönelik artan bir tehdit olarak değerlendirilir ve ABD, petrol bölgelerinin güvenliği gerekçesiyle Irak’ı destekleme kararı alır. ABD’nin Irak’ın yanında yer alması, İran’ın, ABD’ye karşı mücadele edecek, İslami terör örgütlerini desteklemesine neden olur. ABD’nin Irak-İran harbindeki nihai amacı, her iki ülkeyi yıpratmak ve zayıflatmaktır (Pehlivanoğlu, 2004: 183).

Sekiz yıl süren savaş, Irak Devlet Başkanı Saddam’ın İran’daki devrim sonrası kargaşa ve istikrarsızlıktan yararlanarak bölgede egemen güç haline gelme doğrultusundaki emellerini gerçekleştirmek istemesinden kaynaklanmıştır. Bunun yanında, Saddam iki ülke arasındaki etnik, ideolojik ve tarihsel sorunları güç yoluyla çözümlenmeyi ve İran Devrimi’nin etkilerinin bölgeye yayılmasını engellemeyi düşünüyordu (Arı, 2004: 372).

1.2.1.2. Savaşın İran ve Irak Üzerindeki Etkileri

1980-88 yılları arasında gelişen ve tam anlamıyla sekiz yıl süren bu savaş her iki ülke nazarında olumsuz gelişmelere sahne olmuştur. Savaşın başlarında ipleri ele alan Irak,

birçok noktada hayal kırıklığına uğramıştır. İran'daki siyasal kargaşa sona ermiş ve istikrar sağlanmıştır. Kuzistan bölgesinde bulunan ve etnik olarak çoğunluğu Arap olan ve Şii mezhebine bağlı olan halktan Irak, gerekli desteği görememiştir. “Öte yandan Irak'ın savaştan önce 2.6 milyon varil olan günlük petrol üretimi savaşın başlamasından sonra birdenbire düşmüştü. Ayrıca İran'ın Körfez'in denetimini ele geçirmesi, Irak'ın suyoluyla yaptığı ticaretin kesilmesine neden olmuştu. Buna 1982 Nisanında Suriye'nin ülkesinden geçen boru hattını kapatması da eklenince, 1982 sonunda Irak'ın durumu pek parlak gözüküyordu. Bu durumda 1982 Nisanında, Irak'ın petrol ihracını sürdürdüğü tek boru hattı, Türkiye'den geçen Yumurtalık boru hattı kalmıştı”(Arı, 2004:389).

Buna rağmen savaş, Irak'ın ekonomisini olumsuz yönde etkilemesine rağmen iç politikasını olumlu yönde etkilemiştir. Kendisini ve Baas Partisini Irak'la bütünleştiren Saddam, bunu savaşın ulusal bütünlüğünün sağlanmasında önemli bir araç olarak görmüştür. Gerçekten de öyle olmuş ve Saddam, daha savaşın başında prestijini kamuoyu karşısında güçlendirmiştir.

İran tarafında ise savaşın etkileri başlarda İran aleyhine bir durumda olmasına rağmen savaşın ilerleyen zamanlarında ters bir durum göstererek kendini kısa bir sürede toparlamıştır. 1979 yılında İran'da ilan edilen İslam Devriminin muhalif çevreler tarafından kabul görmemesi ile karşı karşıya kalan Humeyni rejimi, Irak'ın saldırısından kısa bir süre sonra hızla toparlanmış ve içeride büyük oranda siyasal istikrar sağlanmıştır. Savaşla birlikte Rejim içerisinde durumu düzelten İran, Irak gibi ekonomisini savaşın yıkıcı faaliyetleri karşısında ayakta tutamamıştır.

Pehlevi Hanedanlığı Döneminden İran'da kurulan İslam Devrimine kadar geçen sürede meydana gelen olaylarda ve bu olaylar sonrası oluşan ilişkilerde sadece ülke içinde yer alan iç dinamikler rol oynamamıştır. Dış faktörlerin özellikle de Batılı ülkelerin bu değişim sürecini kimi zaman tetiklediği, kimi zaman ilerlettiği ve kimi zamanda geriletmediği görülmüştür. İran'da kurulan 1979 İslam devriminden yakın zamana kadar geçen sürede ise dünyada ve özellikle de Orta Doğu'da o kadar büyük olaylar ve değişimler gerçekleşmiştir ki; sadece bunlar bile İran'ın başlangıçtan itibaren sürdürmek istediği politikalarını imkansız hale getirmektedir. 1979 İslam Devrimi'nden 2005 yılı başlarında

gündemde önemlilik arz etmeye başlayan Nükleer Enerji Sorununa kadar geçen sürede yer alan bu gelişmeleri şöyle sıralayabiliriz:

1. **Sovyetler Birliği'nin 1990'lı yılların başında dağılması**, komünist yayılma tehdidinin ortadan kalkması,
2. 1990 yılında **Kuveyt'in Irak tarafında işgali**, 1991 yılı başında ABD öncülüğündeki koalisyon güçlerinin Irak ordusunu Kuveyt'ten atması, Irak'ın önce Kürt-Arap, daha sonra zamanla Şii-Sünni bölgelerine ayrılarak fiilen üçe bölünmesi,
3. 1994 yılından itibaren **Orta Doğu Barış Süreci**'nin ilerlemesi ile birlikte Filistin'de bir siyasi otoritenin kurulması (henüz devlet değil),
4. 11 Eylül 2001 tarihinde New York'taki **Dünya Ticaret Merkezi'nin (İkiz Kuleler) sivil yolcu uçakları çarptırılmak suretiyle vurulması**, ABD'nin saldırının gerisindeki örgüt olarak Afganistan'da yerleşik El Kaide ve onun lideri Usame Bin Ladin'i hedefe koyması, **2002 yılı sonunda Afganistan'ın işgali** ve Pakistan destekli Taliban rejiminin yıkılması,
5. ABD'nin, saldırının doğrudan gerisindeki ülke olmasa bile Irak'ı ve diktatör Saddam Hüseyin'i kendi halkına zulmetmekle, El Kaide ve ya başka terör örgütlerini desteklemekle, kitle imha silahı üretmeye çalışmakla ve bunları kendi halkına karşı kullanmakla (Halepçe) suçlaması; yine kitle imha üretme çabaları sonucunda komşularına ve ABD'ye büyük tehdit oluşturma iddiasına binaen 2003 yılı başında **Irak'ın ABD ve koalisyon güçleri tarafından işgal edilmesi**; Irak'ın bölünme sürecinin ivme kazanması,
6. Özellikle 2001 yılındaki saldırılardan sonra ABD'nin İran'ı yeniden hedef tahtasına oturtması ve nükleer silah üretmeye çalışmakla suçlaması, askeri ve siyasi kuşatmaya devam ederek, ekonomik ambargoyu derinleştirilmesi,
7. Kuveyt ve Irak işgalleri nedeniyle ABD'nin müttefik ülkeler askeri yığınak yapması ve bölgenin en büyük askeri gücü haline gelmesi, olaylara anında müdahale kapasitesinin tarihte görülmedik dereceye çıkması.

1979'dan 2005 yılına kadar yukarıda maddeler halinde belirtilen ve başta İran olmak üzere tüm Orta Doğu'yu etkisi altına alan bu olaylar yakın dönemde beliren Nükleer Enerji Sorunu zincirinin halkalarını oluşturmuştur. İran'ın başını çektiği ve tüm Orta

Doğu'yu ve komşusu olmasıyla da Türkiye'yi etkileyen bu gelişme, halen bir kriz ortamı yaratmasa da etkisini başka ülkeler nezdinde hissettirmektedir.

1.3. Yakın Dönem Türk-İran İlişkileri (2005-)

Haziran 2005 tarihinde İran'da yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerini Tahran Belediye Başkanı Mahmut Ahmedinejad'ın kazanmasıyla İran'da yeni bir dönemin kapıları açılıyordu. İran'ın hem iç hem de dış politikasında birçok yenilik getirecek bu dönemde Ahmedinejad'ın tek bir düşüncesi olmuştur; o da "İsrail'in haritadan silinmesi" gerçeği. Ahmedinejad, 1979'da kurulan İslam Devrimini kabul etmiş olmasına rağmen yeterince başarılı bulmamıştır. Bu nedenle çeşitli yönlerden bu devrimi yapılandırarak başarıya ulaştırma çabası içinde olmuştur. "Ahmedinejad dönemi ile İran, 1989'da Rafsancani ile başlayan ve 1997 ve 2005'e kadar Hatemi ile pekişen 'Batıyla pragmatist' uyum geleneğinden kopmaya başlamıştır. Hatemi tarafından Batıyla yakınlaşmak için üretilen 'Medeniyetler Diyalogu' tezi rafa kaldırılmıştır. Bu düşünce çerçevesinde Ahmedinejad, pragmatist düşünceye sahip kadroları tasfiye etmeye başlamıştır. Dışişleri Bakanlığı, Güvenlik Yüksek Konseyi ve Büyükelçiliklerde önemli değişiklikler gerçekleştirilmiştir" (<http://www.turksam.org/tr/a1304.html>).

Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanı seçilmesiyle İran'ın bölgedeki konumu daha önceki dönemlere göre az da olsa bir takım değişikliklere uğramıştır. Ahmedinejad, özellikle Basra Körfezi ülkeleriyle olan ilişkilerini sıkılaştırmaya yönelmiştir. ABD ve AB gibi dış güçlerin başta nükleer enerji konusu olmak üzere başka birçok konuda gösterdikleri tutumlar, İran'ın dış politikasında sert ve radikal bir tavır takınmasına sebebiyet vermiştir. Özellikle de komşu ülke Türkiye'nin bu önemli konuları dikkatle takip etmesi gerekmektedir. Çünkü, hem siyasi hem de güvenlik açısından Türkiye-İran ilişkilerini etkileyen aktörlerin başında ABD ve AB önemli bir yere sahiptir. İran, nükleer enerji konusunda AB ile anlaşma sağlayabildiği takdirde Türkiye ile de ilişkileri iyi durumda olabilir. Eğer, İran hem ABD hem de AB ile anlaşamazsa ve onlarla karşı karşıya kalırsa Türkiye ile de ilişkileri daha önceki dönemlerden daha farklı bir hal alır. Kısacası, ABD, AB, İran ve Türkiye bir zincirin halkalarını oluşturmakta, bu halkalardan birinin olumsuz bir tavır ve davranışı anında diğer halkaları etkilemekte ve zincirin sağlığını bozmaktadır.

Bu dönemde nükleer enerji elde edilmesi konusunun yanı sıra başta Türkiye’yi de etkileyen PKK Sorunu da senelerdir Türkiye ile İran arasında soğuk rüzgarların esmesine neden olmuştur. PKK’nın İran kolu Pejak’ın İran Kürtleri içerisinde huzursuzluğa neden olması İran’ın PKK’ya karşı görüşlerini değiştirmiştir. Tahran Yönetimi kısa bir süre içerisinde Pejak mevzilerini bombalamıştır. Böylece İran ve Türkiye arasındaki PKK sorunu konusundaki anlaşmazlıklar bir nebze de olsa çözüme kavuşturulmuştur. “Ahmedinejad, İslam ve İslam Devrimi’nin değerlerine sadık bir insandır. Dolayısıyla Müslüman bir komşu olan Türkiye’ye zarar verecek eylemlerin önlenmesi Ahmedinejad’ın ideolojik değerlerine daha yakındır. Ancak İran ve ABD ilişkileri çatışma sürecine girerse ve İran ABD’yi Türkiye topraklarından bir tehdit olarak görürse Tahran rejimi PKK’yı bir koz olarak elinde tutabilir” (Dağcı ve Sandıklı, 2007: 269).

1979 İslam Devriminden sonra İran’da meydana gelen rejim değişikliğiyle birlikte Türkiye-İran ilişkilerinde yeni bir dönem başlamış ve hemen ardından gelen ve Batı’nın da dahil olduğu gelişmeler ilişkilerin sekteye uğramasına neden olmuştur. Özellikle, 2003 yılından itibaren gelişme gösteren İran’ın nükleer enerji elde etme çabası başta ABD olmak üzere diğer batılı ülkelerin bu sorun üzerine önemli bir şekilde eğilmelerine sebebiyet vermiştir. Türkiye’nin de komşu ülke olması bağlamında Orta Doğu’da meydana gelen bu gelişmeler dolayısıyla Türkiye-İran ilişkilerini yakından etkilemektedir. Türkiye’nin başta nükleer enerji konusu olmak üzere daha birçok konuda uzlaştırıcı bir rol üstlenmesi, hem İran’la olan ilişkilerini sağlamlaştırması hem de uluslararası arenada Batılı ülkeler nazarında olumsuz bir davranışla karşı karşıya kalmaması açısından önemli bir hareket olacaktır.

1.3.1. Nükleer Enerji Sorunu

20. yüzyılın bitip 21.yüzyılın süregeldiği dünyada tüm sistemin yeniden şekillenmesi sonucunu doğuracak çok önemli bir gelişme yaşanmıştı. Soğuk Savaşın sona ermesiyle iki kutuplu sistem yıkılmış, önemini yitiren nükleer silah ve kitle imha silahları da, sonuçları çok etkili olan ve kırılma noktası olarak ifade edilen 11 Eylül 2001 tarihli süreçte uluslararası ilişkilerin öncelikli konularından biri haline gelmiştir. Bu olay o kadar etkili olmuştur ki; günümüzdeki yansımaları hala devam etmektedir.

Soğuk Savaşın sona ermesinden sonra tek süper güç olarak sözü geçen ABD, 11 Eylül saldırılarının sorumlusu olarak gördüğü El-Kaide örgütünü ortadan kaldırmak istemiş ve uluslararası barışa katkı sağlamak için de Afganistan'a saldırıda bulunmuştur. Arkasından da 2003 yılında da sözde kitle imha silahları bulundurduğu ve terörizme destek verdiği gerekçesiyle Irak hedef alınmıştır. Tüm Orta Doğu'yu hedef alan ve bölgesel güç olma arzusunda olan ABD, sırayı İran'a getirmiştir. İran'da 2005 yılında yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde seçimi Ahmedinejad'ın kazanmasıyla yeni bir dönem açılıyordu. Nükleer çalışmalarını tekrar gündeme taşıyan İran, her fırsatta bu çalışmalarını savunma amaçlı yaptığını söylese de ABD tarafından her seferinde sert tepkilere yol açmıştır. İran ve ABD arası ilişkiler, 1979 İslam Devrimi sonrası normal bir seyir izlememiş olup özellikle de ABD'nin Irak'a saldırması ve nükleer kriz süreci zaten normal olmayan ilişkilerin daha da içinden çıkılmaz bir hal almasına sebep olmuştur.

Şah döneminde ilk olarak nükleer çalışmalarına başlayan İran, 1979 İslam Devriminden itibaren çalışmalarına bir süre ara vermiştir. Buna gerekçe olarak da, İran rejiminin yapılan nükleer çalışmaları dini açıdan sakıncalı olarak görmesi ve yabancı ülkelere bağlılığı arttırır düşüncesi gösteriliyordu. Ayrıca 1980-88 İran-Irak Savaşı sonucunda her iki ülke mali açıdan büyük bir hezimetle uğramakla birlikte İran'ın yapmak istediği nükleer çalışmalara da kaynak sağlayacak finansmanların bulunamamasına sebep olmuş ve bu çalışmaları durdurmak zorunda kalmıştır. 90'lı yıllara gelindiğinde ise değişen dünya düzeninde İran, Rusya ile işbirliği yapmaya başlamıştır. Ancak bu durum ABD tarafından çok hoş karşılanmamış olup, 2000'li yıllara gelindiğinde ise İran'ın, çalışmalarına daha da hız vermesi ABD'nin bu duruma endişeyle bakmasına ve Rusya ile yapılan bu işbirliğinin nükleer çalışmayla kalmayıp nükleer silah üretmeye kadar gidebileceği düşüncesini doğurmuştur.

İran nükleer sorunu, Batı ve İran arasındaki güvensizlikten kaynaklanmaktadır. Batılılar, İran'ın nükleer çalışmalarındaki gerçek niyet ve iradesinin nükleer silah doğrultusunda olduğunu düşünmektedir. İran'ın güven krizi ile karşılaşmasının bölgesel, küresel ve nükleer çalışmaları bağlamında çeşitli sebepleri vardır. İran'ın şeriat kuralları ile yönetilmesi, ABD ve İsrail ile gergin bir ilişkiye sahip olması ve bölgede radikal örgütlerle geliştirdiği diyalog, İran'ın nükleer çalışmalarına duyulan kuşku da etken olmuştur. Ayrıca söz konusu nükleer çalışmalarını 18 yıl dünyadan saklayarak askeri bir çerçevede

gerçekleştirmesi ve sürekli eksik bilgi vermiş olması, bu krizin oluşmasında önemli rol oynamıştır. Üstelik, İran'ın petrol ve doğalgaz zengini olan bir ülke olması ve uranyum zenginleştirme konusunda ısrarcı tavrı bu kuşkuyu derinleştirmektedir (Keskin, 2006: 69).

Temelde İran'ın uluslararası arenada varmak istediği sonuç, nükleer silah elde edip edememekten ziyade uluslararası camiada kendisine etkin ve meşru bir yer edinme çabasıdır. Aslında İran, nükleer çalışma konusundaki kartını bu amaca ulaşmak için kullanmaktadır. İran ve ABD arasında bu olumsuzluklar yaşanırken, İran Orta Doğu'da Amerikan karşıtlığını kullanarak durumunu sağlamlaştırmaktadır. Amerika ise, İran'ı Orta Doğu'da kendi liderliği adı altında gerçekleştireceği pozisyonlarında bir tehdit olarak görmektedir. Her iki ülkenin birbirine karşı oluşturduğu bu tavırlar, bölgesel merkez ülke konumunda bulunan Türkiye'yi de etkisi altına almaktadır. "Türkiye'nin bu krizde yapıcı bir rol oynayabilmesi için iki tarafla da dengeli bir ilişki kurması gerekmektedir. Türkiye'nin yaşadığı temel sorun ise, tarafların Türkiye'yi bir arabulucu yahut uzlaştırıcı değil, 'müttefik' olarak görmek istemesidir. ABD ve İran arasında eğer bir uzlaşma olacaksa bu ancak iki tarafın da birbirini tanıdığı doğrudan müzakerelerle mümkün olabilir. Türkiye müzakere masasına giden süreçte ve daha sonrasında kolaylaştırıcı roller oynayabilir. Gerek İran'ın nükleer silahlar edinmesinin, gerekse İran'a ambargo uygulanmasının veya bir askeri müdahalenin Türkiye'ye maliyeti oldukça fazla olacaktır. Bu açıdan bölgede istikrara katkıda bulunabilecek tüm faaliyetler aynı zamanda Türkiye'nin de menfaatindedir. Taraflardan biri Türkiye'nin stratejik müttefiki, diğeri ise uzun zamandır geniş kapsamlı sorun yaşamadığı komşusudur" (Köse, 2008: 14-15).

Nükleer enerji elde etme ve bölgesel güç olma arayışları içinde bulunan İran, bugün Orta Doğu'nun en önemli ülkelerinden biri olmasına rağmen nükleer çalışmaları dolayısıyla başta ABD olmak üzere Batılı ülkelerin hedefi durumuna gelmiştir. Orta Doğu'da istikrar ve güvenliğin olmadığı ülkeler, Irak örneğinde olduğu gibi, çevre komşu ülkeler için tehdit unsuru oluşturmaktadır. Dolayısıyla da Irak'tan sonra İran'da gelişebilecek böyle bir kriz ortamı konumu itibarıyla Türkiye'yi etkileyebilecek potansiyeldedir. Başta ABD ve İsrail, İran'ın yaptığı nükleer çalışmaları her fırsatta barışa yönelik yapılan bir tehdit olarak algılamakta ve İran'ın nükleer silah elde etmek isteyeceği bahanesini ileri sürerek durumu Irak'ta yaptığı gibi askeri bir operasyona kadar götürme düşüncesi içerisinde olmaktadır.

İran nükleer krizi Türkiye açısından değerlendirildiğinde; bir yanda İslam rejiminin meşruiyetini tüm dünyaya kabul ettirmek isteyen İran, diğer yanda bölgedeki konumunu pekiştirmek amacıyla İran rejiminin sona ermesini amaçlayan ABD arasında bulunan Türkiye'nin, ulusal çıkarlarını koruyacak dış politika önceliklerini çok iyi belirlemesi gerekmektedir. Nükleer silah elde etme ve bunu kullanma yeteneğine ulaşmış bir İran, Türkiye'nin ulusal güvenliğini tehdit eden en önemli unsurlardan biri olacaktır. Çünkü, nükleer silaha sahip olan bir İran'a ABD tarafından uygulanabilmesi muhtemel gözükken askeri bir müdahale, komşusu olan Türkiye'nin güvenliğini tehdit eden bir duruma dönüşecektir. Bu bağlamda, öncelikle Türkiye'nin İran'ın nükleer silah elde etmesine engel olacak politikalar içinde yer alması gerekmektedir" (Ödün, 2008: 17-18).

İKİNCİ BÖLÜM

2. İRAN VE NÜKLEER KRİZ SÜRECİ

2.1. İran Nükleer Programı'nın Tarihsel Arka Planı

İran, nükleer enerji çalışmalarına ilk olarak ABD'nin desteğiyle Şah döneminde başlamıştır. Bu çalışmalara ön ayak olacak şekilde 1957 yılında ABD ve İran arasında Nükleer İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre, İran nükleer enerjisini sivil amaçlar çerçevesinde kullanacaktı. Bu anlaşmanın hemen akabinde 1967 yıllarında yine ABD, İran'a Tahran Nükleer Araştırma Merkezi'nde kullanılmak üzere hafif su reaktörü ve laboratuvar malzemesi sağlamıştır. 1970'li yıllarda ise, İran Batının yardımıyla nükleer çalışmalarına hız vermiştir. "22 Nisan 1975 tarihli Ulusal Güvenlik Karar Memorandumu'na göre, ABD İran'a kendi reaktörlerinde kullanılmak üzere bazı malzemelerin sağlanmasını öngörmüştür. ABD ayrıca Şah'a nükleer reaktör yakıtından plütonyum çıkarılması için bir yeniden işleme tesisi teklifinde de bulunmuştur. Bu girişimlerin ardındaki isim olan dönemin Dışişleri Bakanı Henry Kissinger stratejik faydalar ile birlikte Amerikan şirketlerinin ekonomik kazançlarını da göz önünde bulundurmıştır"(Dağcı ve Sandıklı, 2007: 100).

İran'ın 1970'li yıllarda Batının desteğini de alarak yaptığı nükleer çalışmaları, 1979 İslam Devriminin ilan edilmesiyle sekteye uğramış ve ABD başta olmak üzere Batılı devletler İran'a karşı yaptıkları desteği terk etmişlerdir. Ancak ABD olmak üzere Batı dünyasının İran'ı izole etme çabalarına rağmen İran, nükleer çalışmalarına ara vermemiştir. Fakat İran Devriminin lideri Humeyni'nin nükleer çalışmaları dinin gereklerine uymadığı gerekçesiyle askıya alması, 1980-88 İran-İrak Savaşı'nın yaşanan olumsuz sonuçları itibarıyla nükleer çalışmaları yavaşlatması gibi gelişmeler 1979'dan sonra İran'ın nükleer çalışmalarında önceki yıllara göre bir yavaşlama gözlenmiştir.

İran ve ekonomisi üzerinde yıkıcı etki yaratan İran-İrak Savaşı'nın ardından 1980'li yılların sonuna doğru yavaşlama gösteren nükleer enerji konusu tekrar gündeme taşınmıştır. Bunun somut göstergesi olarak 1990'lı yılların başında Çin ve Rusya ile reaktör inşası konusunda anlaşmaya varılmıştır. Ancak Çin ile yapılan anlaşma bir neticeye varmamıştır. Yine aynı yıllarda Pakistan'ın nükleer programını hazırlayan Abdülkadir Han'dan alınan destekle İran'ın nükleer programı gelişme göstermiştir. 1979 yılından sonra ABD'den gerekli desteği göremeyen İran, bu defa Rusya'ya yönelmiş ve 1990'lı yıllardan itibaren de Rusya'dan beklediği desteği almaya başlamıştır. Bu desteğin somut göstergesi olarak da 1995'ten itibaren Rusya, 1970'lerde yapımına başlanan nükleer reaktörün tamamlanması için İran'a yardım etmiştir. Bu duruma karşı çıkan ABD'ye göre, Rusya tarafından yapılan bu girişimler İran'ın sadece nükleer enerji üretmesine yardımcı olmayacak ayrıca nükleer silah elde etmesini de kolaylaştıracaktı. Bu durum karşısında Rusya'yı bir türlü ikna edemeyen ABD, İran'ın nükleer çalışmalarını takibe alarak bu çerçevede İran'ın, Nükleer Silahsızlanma Anlaşması'nı (NPT) ihlal eden uygulamaları olduğunu ifade ederek bu uygulamaları araştırmaya odaklanmıştır. Bu bağlamda bu anlaşmanın ihlal edildiği iddiası ilk olarak 2002 yılında İranlı muhalif bir örgüt tarafından gelmiştir. Ancak ABD, o tarihlerde Irak'ın işgaliyle meşgul olduğu için bu iddiayı pek fazla gündeme getirmemiştir. Bu yıllarda doğruluğu tartışmalı olmakla beraber İran'ın nükleer silah üretme kapasitesine sahip olduğunu gösterir oldukça somut kanıtlar yer almaktadır. Örneğin, 2002 yılında İran rejimine muhalif Halkın Mücahitleri Örgütü, İran'da yer alan Natanz ve Arak isimli iki nükleer tesisin nükleer silah için gerekli olan malzemeleri üretebileceğini iddia etmektedir. Böylece 2003 yılında Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (IAEA) Direktörü Baradey, İran'ın Natanz ve Arak'taki çalışmalarını gizleyerek NPT'yi ihlal ettiğini açıklamıştır. Bunun üzerine Baradey, İran'ın tüm tesislerini Ajans'ın denetimine açması konusunda uyarmıştır. Fakat İran, yeterli ölçüde tesisleri denetime açmamıştır. Ayrıca Eylül 2003 tarihinde IAEA müfettişlerinin bazı tesislerde yaptıkları araştırma sonucunda zenginleştirilmiş uranyum bulması üzerine başta ABD olmak üzere AB bu konuyu BM Güvenlik Konseyi'ne götürme kararı almıştır. Ancak AB adına görüşmeleri yürüten İngiltere, Fransa ve Almanya'nın (AB Troykası) devreye girmesiyle bu konunun Güvenlik Konseyi'ne sevkini gerçekleştirmedi. 21 Ekim 2003 tarihinde ise AB Troykası ve İran, AB'nin İran'ın nükleer çalışmalarını gerçekleştirmesi hususunda bu hakkı onlara tanıma karşılığında İran'ın da tüm zenginleştirme çalışmalarını durdurması

hususunda anlaşmaya vardılar (<http://www.washingtonpost.com/ac2/wp-dyn/A51396-2004-Jun18?language=printer>).

2003 yılının son aylarında ise UAEA, önce İran'ın nükleer silah programı olmadığına dair raporuyla Amerika'nın tepkisini çekerken, daha sonra İran'ın tesislerinde plütonyum kalıntılarının bulunduğunu kabul ederek bu ülkenin kınanması çağrısında bulundu. Öte yandan, İran daha önce AB Troykası ile anlaştığı üzere, 18 Aralık 2003'te NPT'nin Ek Protokolünü imzaladı. 2004'ün başında Abdülkadir Han'ın İran nükleer programına yaptığı katkıların ortaya çıkmasının ardından İran uranyum zenginleştirme çalışmalarını durduracağını açıklarken, UAEA'nın talebi üzerine Mayıs 2004'te nükleer programına ilişkin 1000 sayfalık bir dosyayı ajansa verdi (Köse, 2008: 21-22).

UAEA'nın verilen rapordan tatmin olmamasıyla, İran'ın nükleer çalışmalarının geri dönülemez bir hal aldığı ve bu durumun uluslararası toplum tarafından kabul edilmesi gerektiği ifadesinde bulunmuştur. Bunun üzerine İran, ara verdiği çalışmalara devam edeceği açıklamasında bulundu. Olası bir saldırı karşısında İran, buna en sert bir şekilde cevap vereceğini ifade ederek krizin bölgesel boyutlarını gözler önüne sermiştir. 15 Kasım 2004'te İran ile AB Troykası arasında Paris Anlaşması adlı geniş kapsamlı bir anlaşma üzerinde anlaşmaya vardılar. Bu anlaşma metnine göre, AB Troykası var olan nükleer silah programının durdurulması karşılığında İran'la ticaret ve nükleer enerji teşvikleri içeren bir anlaşmaya vardılar. İran, bir kez daha açık uçlu olarak uranyum zenginleştirme faaliyetlerini askıya aldığı ifade etti.

2004 yılında yaşanan bu inişli çıkışlı gelişmelerin ardından, 2005 yılında da aynı süreç devam etmiştir. İran Cumhurbaşkanı Hatemi, gerçekleştirdikleri nükleer programdan asla vazgeçmeyeceklerini ve yaptıkları çalışmaların tamamen barışçıl amaçlı olduğunu ifade etmiştir. Ancak İran'ın uranyum zenginleştirme çalışmalarına tekrar başladığını açıklaması, AB Troykası ile arasında gerçekleşen ticaret ve enerji teşvik paketinin geri çekilmesine neden olmuştur. Zaten İran'ın bu teşvik paketini saçma ve anlamsız bulmasından sonra, nükleer zenginleştirme çalışmalarını geri dönülemez bir şekilde yeniden başlayacağını açıklamıştır.

2005 yılına gelindiğinde Cumhurbaşkanı seçimlerinde Ahmedinejad'ın iktidara gelmesiyle nükleer enerji elde edilmesi konusu tekrar gündeme taşınmış ve BM Genel Kurul toplantılarına nükleer kriz süreci damgasını vurmuştur. Ahmedinejad, BM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmalarda, İran'ın "barışçıl amaçlı nükleer enerji çalışması yürütme hakkından" asla vazgeçmeyeceklerini açıklamasıyla, Amerikalı yetkililer de nükleer enerji konusunun UAEA'nın oyuyla BM Güvenlik Konseyi'ne götürülmesi gerektiğini açıklamıştır.

2006 yılının başlarında İran'ın AB Troykası'na 6 maddelik bir öneri paketi sunarak, uranyum zenginleştirme faaliyetlerini 2 yıllık bir süre için durdurma önerisinde bulunduysa da bu öneri kabul edilmemiştir. Bunun üzerine İran, NPT'nin temel yükümlülükleri dışında UAEA ile yürüttüğü işbirliğini yok sayarak uranyum zenginleştirme faaliyetlerine tekrar başlayacağını açıklamıştır. 11 Nisan 2006'da Ahmedinejad'ın yaptığı basın açıklamasında; İran'ın artık uranyum zenginleştirme faaliyetlerini gerçekleştirdiği ve nükleer enerjiye sahip ülkelerden biri olduğu ve halkın direncinin sonucu olan bu çalışmalara uluslararası anlaşmalar çerçevesinde devam edecekleri açıklamasını yapmıştır.

İran Hükümeti, bir nükleer silah programına sahip olmadıklarını ve böyle bir programa da sahip olmak istemediklerini her seferinde dile getirmektedir. Bu bağlamda İran, yaptıkları nükleer çalışmalarında en önemli önceliğin gelecekteki enerji ihtiyaçlarını karşılayacak elektrik enerjisi üretmek olduğunu dile getirmektedir.

2.1.1. Şah Dönemi'nde İran Nükleer Programı

İran'ın nükleer güç politikasını, nükleer güç elde etmek için başlattığı daha nükleer çalışmalara başladığı ilk zamanlarda üzerinde ifade bulunmuştur. Ancak tabii ki bunun yanında ABD başta olmak üzere Batılı ülkeler arasında İran'ın girişmiş olduğu bu çalışmaların nükleer silah elde etme amacı taşımış olduğu iddiaları dolaşmaktadır. Fakat işin ilginç olan yanı ise, Şah döneminde başlamış olan İran'ın nükleer çalışmaları ABD tarafından teşvik edilmiştir. Bunun en açık göstergesi olarak da, ABD Başkanı Eisenhower'ın 1953 yılında BM Genel Kurulu'nda yapmış olduğu "Barış İçin Atom" konulu konuşmasından sonra daha öncesinde gizlilik içerisinde yürüttüğü sivil nükleer çalışmaları şimdi tüm dünyaya duyurmuştur. Ayrıca, dost ve müttefik olarak gördüğü

ülkelerde de küçük ölçekli araştırma reaktörleri kurmuş ve bu reaktörlerin çalıştırılabilmesi için de gerekli teknolojik ve bilimsel altyapıyı desteklemiştir. “Bu girişimler çerçevesinde ABD tarafından 1967 yılında İran, Türkiye ve Pakistan’da birer araştırma reaktörü kurulmuştur. Ancak bu tarihten önce, 1957 yılında, ‘Barış İçin Atom Programı’ kapsamında İran ve ABD arasında nükleer enerjinin sivil amaçlı kullanımına ilişkin işbirliği anlaşması imzalanmış ve 1959 yılında Tahran Nükleer Araştırma Merkezi tesis edilmiştir”(Celalifer Ekinci, 2009:31).

Ayrıca 1967 yılında ABD, AMF (American Machine and Foundary) tarafından Tahran Üniversitesi’nde kurulan 5 MW (Megavat) gücüne ve kendi yakıt ihtiyacı olan yıllık 600 gr plütonyum üretme kapasitesine de sahip ilk nükleer araştırma reaktörünü İran’a satmıştır. Bu süreci takiben 1968 yılında da ‘Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Anlaşması’ nı (NPT) imzalamış ve 1970 yılında da bu anlaşma meclis onayından geçmiştir. Bu anlaşmayı imzalamakla İran, anlaşmanın 4. Maddesinin kendine tanıdığı hakla hiçbir ayrıma tabi olmadan barışçıl amaçlarla nükleer faaliyetlerini yürütme, araştırma yapma ve gerekli malzemeleri temin etme hakkını kazanmıştır.

İran’ın yürütmeye çalıştığı bu nükleer faaliyetleri tetikleyen ise, 1974’teki Stanford Araştırma Enstitüsü’nün raporu olmuştur. “Bu rapora göre; İran 1990 yılına kadar 20.000 MW’lık elektrik kapasitesine ihtiyaç duyacaktı. Bunun üzerine Şah, 20 yılda 23.000 MW’lık nükleer enerji hedefini açıklamıştır” (<http://www.orsam.org.tr/tr/yazigoster.aspx?ID=751>). İran, bu projeyi bir an önce başlatmak amacıyla da 1974 yılında İran Atom Enerjisi Kurumu’nu kurmuştur. Bu gelişmeler ışığında Avrupalı ve Amerikalı firmalar İran nükleer programına ortak olmak için hızla birbirleriyle yarışmaya başlamışlardır.

2.1.1.1. Şah Dönemi’nde Nükleer İşbirliği Alanında Batılı Ülkelerle İmzalanan Anlaşmalar

Şah döneminde öncelikle nükleer işbirliği adı altında, bilim adamı yetiştirmek ve teknik personel kadrosu oluşturmak için yüzlerce öğrenci nükleer fizik ve mühendislik alanında eğitim görmeleri için başta ABD olmak üzere İngiltere, Fransa, Almanya ve Hindistan’a gönderilmiştir. Ayrıca İran, Atom Enerjisi Kurumu’nu kurduktan sonra ABD ile 10 yıllık bir süre için nükleer yakıt temini sözleşmesi de imzalamıştır.

Bunun haricinde, Alman Kraftwerk Union firmasıyla (Siemens AG'nin yan kuruluşu) Buşehr'de iki adet 1.200 MW'lık reaktör inşaatı için sözleşme imzalanmış ve firma 1974 yılında inşaata başlamıştır. 1974'te ise İran, Fransız firması Framatome ile Darhovin'de 950 MW'lık iki reaktörün inşaatı için sözleşme imzalamıştır (Celalifer Ekinci, 2009: 33).

Diğer taraftan İran ile Fransa arasında 10 yıllık bir süre için beş nükleer reaktörün inşası için bir işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmayı imzalamakla Fransa, ayrıca İran'ın en önemli sanayi ortağı sıfatını da kazanmış oluyordu. Bunun ötesinde İran, 1975 yılında da Fransa, İtalya, Belçika ve İspanya'nın ortak girişiminin bir ürünü olan ve uranyum zenginleştirme firması olarak adlandırılan Eurodif'in de %10 hissesini satın almıştır.

Ana hatlarıyla yukarıda açıklaması yapılan nükleer işbirliği anlaşmalarının yanı sıra sayılacak daha birçok anlaşma yapılmıştır. Bunları ise maddeler halinde sıralamak gerekirse;

- 3 Mart 1975 tarihinde İran ile ABD arasında toplam kapasitesi 8.000 MW'lık sekiz reaktörün kurulması için 15 milyar dolarlık bir anlaşma imzalanmıştır.
- 1975 yılında Massachusetts Teknoloji Enstitüsü ile İran Atom Enerji Kurumu arasında İranlı mühendislerin eğitimi konusunda da bir anlaşma imzalanmıştır. Yine aynı tarihte ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger, İran'a nükleer enerji teçhizatı satışına ilişkin 292 no'lu karar ve ABD-İran Nükleer İşbirliği başlıklı Ulusal Güvenlik Karar Memorandumu'nu imzalamıştır.
- ABD'nin nükleer alanda attığı adımlar bununla da sınırlı kalmayıp Başkan Ford, İran'a nükleer yakıttan plütonyumumu ayrıştırmayı sağlayan Amerikan yapımı yeniden işleme tesisi satın alma ve çalıştırma teklifi sunan yönergeyi imzalamıştır. Bu imzalanan anlaşma tam anlamıyla nükleer yakıt üretim sistemiydi.
- 1976 yılında Almanya ve İran arasında altı nükleer güç santrali yapılması hususunda bir anlaşma imzalanmış ve İranlı nükleer bilimcilerin eğitilmesi amacıyla Almanya'ya gönderilmesi hususunda geniş bir program hazırlanmıştır.

- 12 Nisan 1977 tarihinde de nükleer işbirliği hususundaki girişimler hız kaybetmeden devam etmiştir. ABD ve İran arasında nükleer teknoloji değişimi ve nükleer güvenlikte işbirliği konularında bir anlaşma imzalanmıştır. ABD, bununla da kalmayıp ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla İran'a ziyaretlerde bulunmuştur. Bu ziyaretler sonucunda kullanılmış yakıtın yeniden işlenebilmesi hususunda ABD tarafından İran'a "en çok gözetilen ulus kaydı" statüsü verilmiştir.
- Son olarak da 10 Temmuz 1978 tarihinde ABD ve İran arasında Nükleer Enerji Anlaşması imzalanmış ve bu anlaşmayla da nükleer enerjide işbirliğin geliştirilmesi sağlanmıştır.

2.1.1.2. Şah Hükümeti'nin Nükleer Silaha Bakışı

Şah Hükümeti, gerçek niyetlerinin nükleer enerji üretmek olduğunu her fırsatta dile getirmelerine rağmen başta ABD olmak üzere Batılı ülkeler bu yapılan çalışmaların nükleer silah üretmeye yönelik girişimler olduğunu üzerine basa basa beyan etmektedir. Gerek yapılan resmi açıklamalar olsun gerekse görünürde yapılan çalışmalar gösteriyor ki; İran'ın nükleer silah üretme arzularının var olmadığı ve bu yapılan nükleer tesislerin ileride elektrik üretebilme amacına hizmet edeceğidir.

İran Şah'ı yaptığı konuşmalarda ülkenin güvenliğini tehdit eden bir durum anında bile bu tehditlerle başa çıkma konusunda nükleer silah kullanımının başvurulacak yöntemler arasında bulunmayacağıdır. Şah, bu varsayımlardan yola çıkarak nükleer silaha sahip olma düşüncesinin bile ülkesine ve silahlı kuvvetlerine sıkıntı yaratmaktan başka bir şey olmayacağı kanısındadır. Ancak Şah, konuşmasının ülkesinin o dönemdeki mevcut bulunduğu durum için geçerli olduğunu, ileriki yıllarda değişen dünya dengesinde zamanın neler göstereceğini de konuşmasına eklemiştir.

Yine de bütün bu açıklamalar rağmen, Şah Hükümeti'nin 1970'lerde Güney Afrika'dan "sarı pasta" temin etmek için gizli bir sözleşme imzaladığı ve İran Atom Enerjisi Kurumu'nda nükleer silah tasarlama takımı kurduğuna inanılıyor. Kaldı ki nükleer silahlara erişimin Şah Hükümeti'nin planları dahilinde olduğunu savunan görüşlere rastlamak da mümkündür. Nitekim her ne kadar İran Şah'ı, nükleer silah üretiminin

planlarında olmadığına defalarca vurgu yapmış olsa da, “bugünlerde yirmi, otuz küçük devlet nükleer silah üretme planları yapmaktadır. Hatta Libya bile nükleer silahlardan bahsetmekte, bu durumda benim de politikalarımı gözden geçirmem gerekebilir” tarzındaki bazı söylemleri Şah Hükümeti’nin nükleer silah üretme niyetinde olduğunu söyleyen görüşlere veri sağlamaktadır (Celalifer Ekinci, 2009: 35).

2.1.2. 1979 İslam Devrimi Sonrası’nda İran Nükleer Programı

Şah döneminde başta ABD ve İngiltere’nin desteği ve yardımlarıyla başlayan İran’ın nükleer programı 1979 İslam Devrimi’nin ilan edilmesiyle sekteye uğramıştır. Şah dönemindeki İran-Batı ilişkileri, İslam Devrimiyle kopmuştur. Nükleer programın İslam devrimiyle başlayan olumsuzlukları hemen akabinde gelişen 1980-88 İran-İrak Savaşı’yla da daha da kötüye gitmiştir. Zaten İran’ın dini lideri Ayetullah Humeyni’nin de nükleer çalışmaları, yabancı ülkelere bağımlılık yaratır düşüncesiyle durdurması ve tesislerin tamamlanmasını istememesi işleri daha da yokuşa sürmüştür.

1980-88 yılı devam ederken ve beraberinde İran-İrak Savaşı sonrası her iki ülke üzerinde etkisini gösteren ağır ekonomik buhran, İran’ın elektrik enerjisini olan ihtiyacını tetiklemiştir. İran, savaş sonucunda yavaş yavaş iç düzenini sağlamaya başlamakla beraber nükleer teknolojiye sahip olmanın önemini tekrardan anlayarak 1989 yılından itibaren nükleer enerji konusunda tekrar atağa geçmiştir.

1980 yılından sonra Lazer İzotop Ayrıştırma programına ilgi göstermeye başlayan ve 1990 yılında da bu programla alakalı Cebir İbn Al Hayyan laboratuvarı açılarak bu konudaki araştırmalara başlayan İran, 1984 yılında da İsfahan’da bir nükleer araştırma merkezi açmış ve bu merkeze reaktör kurmak amaçlı Fransa ve Pakistan’dan yardım talep etmiştir. Nükleer araştırmalara tekrar başlama kararı aldıktan sonra, başka ülkelerde yaşayan nükleer bilimcileri göreve çağırmış ve güç reaktörü programını yenilemeye çalışmıştır. 1984 yılında tekrardan Buşehr’deki reaktörü çalıştırmaya başladı. Fakat Irak’ın bu merkezi bombalamasıyla merkezdeki çalışma bir süre ertelendi (Atasoy, 2008: 99).

Ayrıca 1987 yılında da Pakistan’la nükleer işbirliği anlaşması imzalanmış ve İranlı uzmanlar, nükleer teknik alanında eğitim görmeleri için Pakistan’a gönderilmişlerdir. 1990

yılında ise, Çin’le nükleer araştırma işbirliği anlaşması imzalanmış ve İranlı mühendisler Çin’de eğitim görmeye başlamışlardır.

İran İslam Cumhuriyeti’nin nükleer programının gerekçelerinden en önemlisi, ihraç edilecek ve ülkeye döviz geliri olarak girecek petrolün içeride kullanılmasının ülke çıkarlarını zedeliyor olmasıydı. Şayet nükleer program geliştirilir ve nükleer yakıt teknolojisine ulaşılabılırsa, fosil kaynakların tüketimi yerine nükleer enerjiden yararlanılacak ve fosil yakıtlar da ihraç edilebilecekti. Bu hedeften yola çıkarak İslam Cumhuriyeti, 1984 yılında Fransa ve Almanya’dan yarım bıraktıkları tesisleri bitirmelerini istemiştir. Ancak mevcut İran yönetimi ile bağları tamamen koparan ABD, her iki ülkeye de baskı yaparak bu girişimi engellemiştir (Celalifer Ekinci, 2009:37).

2.1.2.1. İran’ın Nükleer Çalışmalarında Destek Aldığı Ülkeler

İran nükleer çalışmaları boyunca gerek bulunduğu konum gerekse ekonomik durumu itibariyle dış güçlerden destek almaya çalışmıştır. Tabii bu konuda ne kadar başarılı olduğu ise tam bir muamma olmuştur. Nükleer çalışmalarına ilk başladığı Şah döneminde, desteği başta ABD olmak üzere İngiltere ve Batılı ülkelere almış ve nükleer çalışmalarda oldukça ileri seviyede gelişmeler kaydedilmiştir. Bu ilerleyen gelişmeler ta ki; 1979’da İslam Devrimi’nin ilan edilmesine kadar süregelmiştir. İslam Devrimi’nin ABD ve Batılı güçler tarafından kabul edilmemesi ve karşıt düşüncelerin oluşması, bu ülkeler tarafından verilen desteğin son bulmasına neden olmuştur. Humeyni de bu çalışmaları çeşitli gerekçeler göstererek ileri aşamalara gelinmesine izin vermemiştir.

Devrim sonrası başlayan İran-İrak Savaşı ise, bu olumsuz havayı biraz da olsa yumuşatmıştır. Bu savaşın her iki ülke üzerinde yarattığı olumsuzluklar bazı şeylerin tekrar gözden geçirilmesi düşüncesini gündeme getirmiştir. Orta Doğu’da güçlü bir İran olması, nükleer çalışmalara tekrar dönülmesi kararını geri getirmiştir. Böylelikle İran, nükleer güç elde etmek için birçok ülkeden destek almıştır. Her ne kadar İran’ın destek aldığı ülkeler başta ABD olmak üzere AB ülkeleri tarafından hoş karşılanmadıysa da, İran nükleer çalışmalarını sürdürebilmek için her yolu denemiştir.

İran yönetimi, enerji amaçlı nükleer çalışmalar yaptıklarını ve bu durumun barışçıl amaçlar çerçevesinde olduğunu her fırsatta ve her platformda dile getirmektedir. Nükleer çalışmalar yürüten İran'ın burada kendisine düşen görev ise, destek aradığı ülkeleri yapılan nükleer çalışmaların enerji ihtiyacını karşılamaya yönelik olduğu konusunda ikna etmesi ve bunu davranışlarıyla en iyi şekilde belli etmesidir. Böylece destek veren ülkelerde, görevlerini en iyi şekilde yapma ve yerine getirme sebebiyle ve yaptıkları yardımın faydalı bir yerde kullanılması rahatlığıyla hareket etmektedirler. Tabi ki, bu tamamen karşılıklı olacak bir şeydir. İran'da yaptığı çalışmalarında şeffaf olmalı ve bu çalışmaların barışçıl amaçlar doğrultusunda gerçekleştirildiğini yaptığı hareketleriyle iyi bir şekilde ifade edebilmelidir. İran, devrim sonrası ABD ile kopan ilişkilerinden sonra nükleer çalışmalar konusunda başta Rusya olmak üzere Çin ile ilişkiler içine girmiştir.

2.1.2.1.1. İran ve Rusya Arasındaki Nükleer İşbirliği

Soğuk Savaşın sona ermesinden sonra dünya düzeninde tek kutuplu bir sistemin var olmasıyla başrolleri ABD almıştır. Dünyada tek güç olarak kendini gören ABD, başta Rusya'yı rahatsız etmiş ve bu durum Rusya'nın çıkarlarına ters düşmüştür. Rusya da, özellikle de Orta Doğu bölgesinde etkinliğini gösterebilmek ve yerini alabilmek için kendi çıkarlarına uygun hareket edebilecek ve kendi çıkarlarıyla örtüşecek ülkelerle ortak hareket etmeye çalışmıştır. Çıkarlarının örtüştüğü ve işbirliğine gideceği ülkelerden biri Çin, diğeri ise İran olmuştur.

Her ne kadar Rusya, İran için uzun bir dönem tehdit oluşturmuşsa da uluslararası konjonktürün değişmesiyle birbirleriyle stratejik ortaklık içerisinde bulunmayı uygun bulup ona göre hareket etmeye başlamışlardır. Bu stratejik anlaşma neticesinde de İslam Devrimi'nden sonra Rusya sadece nükleer anlamda değil balistik füzeler, konvansiyonel silahlar, denizaltılar gibi silah ve savunma sanayi konusunda da İran'a destek olmaya çalışmıştır. Özellikle Hazar Denizi petrolünün dünyaya taşınmasıyla alakalı elde edilmeye çalışılan çıkarlar ve şu anda ekonomik üstünlüğü nedeniyle bu yarışta önde giden ABD'nin bu konudaki başarısı, bir dönem daha Rusya-İran işbirliğini gündemde tutabilir. Tabi ABD'nin ek olarak yine Orta Doğu ve Orta Asya'daki siyasi üstünlüğü ister istemez hem İran'ın hem de Rusya'nın gözüne batmakta ve bu iki ülkeyi birlikte hareket etmeyi mecbur kılmaktadır (Cankara, t.y. : 130-132).

İran, nükleer çalışmalarını bir süre erteledikten sonra devam kararı almasıyla sıra bu çalışmalara destek sağlayacak ülkelere gelmişti. 1979 İslam Devrimi'nden sonra bozulan İran-ABD ilişkilerinden sonra Batı'nın desteğini almaya çalışan İran, ABD'nin bu ülkeler üzerine uygulamış olduğu baskılar sonucunda almak istediği bu desteği elde edememiştir. ABD'nin İran'la nükleer anlamda anlaşması bulunan ülkelere uygulamış olduğu baskılar neticesinde bu ülkelerle imzalanmış olan anlaşmalar ya feshedilmiş ya da verilen sözler yerine getirilmemiştir. Örneğin; 1974 yılında Alman Kraft-Werk Union firması ile Buşehr'e iki su basınçlı reaktör kurulması için iki ülke arasında anlaşma yapılmış ancak, bu anlaşma 1980-88 arasında cereyan eden İran-İrak Savaşı nedeniyle sekteye uğramıştır. Artık ortak bir paydada bile buluşamayan İran ve ABD, birbirlerine cephe almaya başlamışlardır. ABD'nin İran'ı nükleer çalışmalar konusunda desteklemesinin bir anlamı da kalmıyordu, çünkü bölgedeki güçlü İran, ABD'nin Orta Doğu'daki çıkarlarına ters düşecekti ve bölgede gerçekleştirmeye çalışacağı planlarını da sekteye uğratacaktı. ABD'nin baskısı sonucu Alman Kraft-Werk firmasının İran'la yaptığı anlaşmanın yarım kalmasından sonra İran, Buşehr'de kurulacak tesislerin tamamlanması için önce Çin ve Brezilya'ya başvurmuş. Ancak gerekli cevabı alamayan İran, bu sefer teklifi Rusya'ya yapmıştır. Böylece, Rusya'ya yapılan teklifin kabul edilmesiyle 1990 yılında görüşmelere başlanmıştır.

1990 yılında başlayan görüşmeler, 1989'da Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girmesiyle bir süre ertelenmiştir. Nihayetinde 8 Ocak 1995 tarihinde, Yeltsin Hükümeti'ndeki Rusya Atom Enerjisi Bakanlığı ile kapsamlı bir nükleer işbirliği anlaşması imzalanabilmiştir. Uluslararası arenada, iki ülkenin bu alandaki işbirliğine yönelik ciddi kaygılar bulunmasına rağmen her iki taraf da bahsi geçen reaktörün inşası hususunda UAEA kurallarına bağlı kalacaklarını kabul ederek çalışmalara başlamışlardır. Bu anlaşmaya göre;

- Her yıl İran'dan Rusya'ya nükleer alanda uzmanlık eğitimi almak üzere 20-30 yüksek lisans ve doktora öğrencisi gönderilecek,
- Buşehr'de Alman firması KWU (Siemens) tarafından yarım bırakılan tesislerde her biri 1000 MW'lık olan Rus teknolojisi hafif su reaktörleri kurulacak,
- Bilimsel-teknolojik konularda gelişmiş işbirliği yapılacaktır (Celalifer Ekinci, 2009: 38-39).

Bu dönem zarfında başlayan İran-Rusya ilişkileri, ABD'nin baskısıyla karşılaşmış, ancak Rusya, İran'la olan nükleer işbirliğini uluslararası alanda bir itibar sorunu haline getirmiştir. Ayrıca, İran'ın kendisine sunmuş olduğu ekonomik olanaklar ve gelişmekte olan İran pazarından kendine büyük bir pay çıkarmayı istemek, Rusya'nın gözünde İran'ı cazip bir ülke konumuna getirmektedir. İran ve Rusya arasında nükleer alanda başlayıp gelişen işbirliği sadece bu alanla da sınırlı kalmayıp silah ticareti anlamında da resmi anlaşmalar şeklinde gelişme seyretmiştir.

2002 yılında Rusya ile İran arasında, İran'ın nükleer santraline Rusya tarafından yakıt verilmesi ve kullanılan yakıtın geri alınması ile ilgili olarak bir anlaşma imzalanmıştır. Ayrıca 10 yıllık teknolojik-bilimsel-sınai-ekonomik-ticari alanlarda işbirliğini öngören bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre, 8,5 milyar dolar değerinde 6 adet nükleer santral kurulması planlanmıştır. Bu santrallerin öncelikle ikisi Buşahr'e inşa edilecek, daha sonra iki tane daha eklenecek ve geriye kalan iki reaktör de Ahvaz'a inşa edilmesi şeklinde karara varılmıştır (Özbay, t.y. :188-189).

Fakat ilerleyen zamanlarda İran-Rusya arasındaki ilişki daha temkinli bir şekilde yürümeye başladı. Bu dönemde ne UAEA'nın ne de diğer ülkelerin bilgisi dışında İran'ın Natanz ve Arak'ta olmak üzere iki gizli reaktör tesisinin bulunduğu muhalif güçler tarafından açıklanmasıyla İran zor durumda kalmıştır. Bir taraftan ABD tarafında nükleer silah yapmaya teşebbüs etmekle suçlanmış, diğer taraftan da Rusya, nükleer enerji konusunda vermiş olduğu yardımlarda kısıtlamalara gitmiş ve daha temkinli davranmaya başlamıştır. Her ne kadar Rusya, İran'ı başta ABD olmak üzere diğer ülkelere karşı korumaya ve nükleer enerji konusunda İran'a destek vermeye çalışsa da, bu iki gizli reaktörün ortaya çıkması Rusya'yı bile yorum yapamaz duruma getirmiştir. Ancak Rusya, İran'ın nükleer araştırmalara NPT'ye göre barışçıl amaçlarla sürdürmeye hakkı olduğunu ve bunu hiçbir ülkenin engelleyemeyeceğini; aynı zamanda da bu konunun Rus şirketlerinin İran pazarından çıkartılması için kullanıldığını fakat başarılı olamayacağını, her şeyden önce İran'ın komşu ülke olduğunu, iyi giden ilişkilerinin durumunu değiştirmek istemediklerini ve bu şekilde devam edeceğini belirtmiştir. Ve böylelikle 22 Eylül 2002 tarihinde Rusya, Buşehr'deki reaktör çalışmalarına yeniden başlamıştır (http://www.oxfordresearchgroup.org.uk/work/middle_east/iranchronology.php).

İran'daki tesislerin varlığının ortaya çıkmasından sonra UAEA Başkanı Baradey, 2003 yılı Şubat ayında İran'ı ziyaret ederek tesislerin varlığını onaylamıştır. İran'da yaptığı nükleer faaliyetler ve kullandığı materyaller konusunda bilgi vermesi talebinde bulunmuş, fakat verdiği süre zarfında da gerekli bilgileri alamamıştır. Hal böyle olunca, ABD ortaya çıkan bu durum karşısında konunun Güvenlik Konseyi'ne gitmesi konusunda çalışmalara başlamıştır. Bunun üzerine Rusya, konu üzerinde daha temkinli bir şekilde olunması gerektiğini açıklamaya çalışıyor, İran'a ise yaptığı çalışmalarda daha şeffaf davranması gerektiğini ve UAEA ile işbirliğine gitmesi konusunda önerilerde bulunuyordu.

9 Kasım 2003 yılında İran üst düzey yetkililerinden Hasan Mohani, Rusya'yı ziyaret ederek NPT'nin Ek Protokolü'nü imzalamayı kabul ettiğini ve uranyum zenginleştirme faaliyetlerini de bir süreliğine durdurma kararı aldığını açıklamıştır. İran tarafından Rusya'nın da desteğiyle ortaya çıkan bu sonuç, Rusya'nın dünya kamuoyunda önemli bir saygınlık kazanmasını sağlamıştır. 18 Aralık 2003 yılında Viyana'da İran tarafından UAEK'nin önceden haber vermeden denetim yapmasını sağlayabilecek Ek Protokol böylelikle imzalanmıştır. Geriye bir tek İran Meclis'i tarafında kabul edilmesi kalıyordu. Fakat günümüze kadar hala daha Meclis'te bu protokol kabul edilmemiştir (<http://arsiv.sabah.com.tr/2007/01/11/dun95.html>).

Rusya bir taraftan İran'a nükleer çalışmalar konusunda şeffaf olması gerektiğini her fırsatta söylerken, aynı zamanda da Buşehr'deki nükleer santralin inşasına başlamıştı. 2002 yılında gizli tesislerin bulunmasıyla UAEK tarafından başlayan denetimler devam etmiş ve bu denetimler sırasında zenginleştirilmiş uranyum taneciklerine rastlanmıştır. Bu şu anlama geliyordu; bu maddeye sahip olan bir ülke kolaylıkla nükleer silah elde edebilecek kapasiteye sahip olabilirdi. Bu da Orta Asya'da Pakistan ve Hindistan'dan sonra yeni bir nükleer gücün ortaya çıkması anlamına geliyordu. Bu ne ABD'nin ne de Batılı ülkelerin arzu ettiği bir şeydi.

İran'ın en büyük korkularından biri, Rusya'nın nükleer çalışmalar konusunda vermiş olduğu desteğini kendisinden çekmesiydi. Nitekim UAEK, İran'dan ne zaman nükleer tesislerin varlığının tam olarak açıklanması, tesislerin tam olarak sorunsuz denetlenmesi veya nükleer materyaller hakkında sahip olunan tüm bilgileri talep etse, İran devamlı olarak bu bilgilerin sunulmasıyla alakalı bir sorun çıkartmakta; ya tesisleri ülke

güvenliğini bahane ederek tam olarak denetlenmesine engel olmakta, ya nükleer çalışmaları gizli bir şekilde yürütmeye çalışıp, daha sonradan açıklandığında kabul etmekte ve bu da İran'a olan güvenini sarsmakta, ya da sunulan raporda eksik ve ya yanlış bilgi aktarılmaktaydı. Her yerde İran'ın barışçıl amaçlı nükleer çalışmaları olduğunu belirtmeye çalışan Rusya, İran'ın bu tarz yaklaşımlarıyla hem zor durumda kalıyor hem de İran'ı savunacak herhangi bir dayanak noktası kalmıyordu (Özbay, t.y. :195).

İran'ın yaptığı nükleer çalışmalar konusunda tam olarak şeffaf davranması, UAEK'nın yapmak istediği denetimlere açık olmaması ve en önemlisi de İsrail aleyhinde açıklamalarda bulunması Rusya'yı zor durumda bırakmakta ve Rusya, İran'ı artık diğer ülkelere karşı korumakta aciz kalmaktadır. Böylece, 12 Ocak 2006 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanı'nın İran'ın BM Güvenlik Konseyi'ne gönderilme ihtimalinden bahsetmesi İran'a yapılan bir uyarı niteliği taşımaktadır. En sonunda 2 Şubat 2006 tarihinde Almanya, Fransa ve İngiltere'nin UAEK'ya sundukları tasarı ve Rusya'nın da desteğiyle İran meselesinin BM Güvenlik Konseyi'ne sunulmasına karar verilmiştir.

BM Güvenlik Konseyi'nin 5 daimi üyesi olan İngiltere, Fransa, ABD, Çin, Rusya ve Almanya'nın dışişleri bakanlarından oluşan grubu, 2006 Haziran ayında Viyana'da bir araya gelerek İran sorununu incelediler ve görüşmelerin sonunda İran'a götürülecek olan yeni bir teklif hazırlanmıştır. Rusya'nın desteğiyle hazırlanan bu teklife istinaden İran'a sivil nükleer araştırmalarına devam edebilmek amaçlı bir hafif su reaktörü verilerek, çeşitli ticari anlaşmalar yapılacaktır. Tabi bunun karşılığında İran'dan uranyum zenginleştirme faaliyetlerine son vermesini, aksi takdirde konunun BM Güvenlik Konseyi'nde tam olarak görüşülerek çeşitli yaptırımlarla karşılaşılacağını belirtmekteydi (Özbay, t.y. :200).

Son olarak da 2007 yılında Rusya tarafında yapılan açıklamayla; Rusya'nın Buşehr'de yapılan nükleer santrale yakıt göndermeye başladıkları ve bu durumun BM tarafından takip edildiği söylenmiştir. Böylece İran'ın uranyum zenginleştirmek zorunda kalmayacağı ifade edilmiştir.

2.1.2.1.2. İran ve Çin arasındaki Nükleer İşbirliği

İran ve Çin arasındaki nükleer işbirliği, 1979 İslam Devrimi'nden sonra başlayan Irak-İran Savaşı'na dayanmaktadır. Savaş sürerken Irak, gerekli askeri, ekonomik ve siyasi desteği Batılı devletlerden alırken, İran ise bu desteği diğer ülkelerde aramaya başlamıştır. Özellikle de savaş başladıktan sonra, silah ihtiyacı konusunda, Çin'e yönelmiş ve Çin, İran'ın en fazla silah aldığı ülke konumuna gelmiştir. Çin'den gerekli desteği gören İran, nükleer çalışmalar konusunda da destek görmüştür.

İran'ın nükleer çalışmaların önemini anlayıp tekrar geri dönme kararı vermesinden sonra Rusya'nın yanında Çin ile de görüşmelere başlanmıştır ve gizli bir anlaşma imzalanarak, İran'a İsfahan'da bir nükleer araştırma merkezi kurmasına yardım etmesi sağlanmış ayrıca nükleer çalışmalar konusunda İran'a uzman yetiştirilmesine karar kılınmıştır. Ek olarak da, UAEK kriterlerine uygun bir reaktör verilecekti. 1991 yılında da, Çin İran'a 20 MW'lık bir araştırma reaktörü vereceğini açıklamıştır (Adıbelli, 2006: 144). İki ülke ayrıca 4 Temmuz 1994 tarihinde de Tahran yakınlarında 300 MW'lık hidrolik nükleer reaktör inşasını kapsayan bir anlaşma imzaladıklarını açıklamışlardır.

Çin, elinden geldiği kadarıyla nükleer araştırma ve çalışmalar konusunda İran'a yardımcı olmaya çalışmıştır. Asıl amacının ise; İran'a yardım eden Rusya gibi büyük pazara sahip bir ülkeden kendine düşen payı almak ve petrol, doğalgaz ve enerji zengini olan İran'dan da ihtiyacı olanları sağlamaya çalışmaktır. Tabii ki Çin ve İran'ın karşılıklı olarak birbirlerine sağladıkları olanaklar çerçevesinde işbirliği içerisinde olmaları gayet doğal bir durum olarak algılanmaktadır. Ancak bu durumdan başta ABD olmak üzere birçok ülke rahatsız olmakta ve İran'la işbirliği içerisinde olan ülkelere yaptırımlar uygulamaktadır. Ancak İran'la çıkar ilişkileri çok fazla olan bu ülkeler, İran'a karşı konulan yaptırımları uygulamak istememekte ya da nadir olarak uygulamaktadır. Çünkü, bu ülkeler bir yandan İran'la çıkar ilişkisi içerisinde yer almakta, diğer yandan da ABD ile hem siyasi hem de ekonomik olarak ilişkilerine önem vermektedirler. Böylece her iki ülke arasında dengeyi sağlamayı çalışmaktadır.

Fakat Çin-İran görüşmeleri sanki ABD'ye nispetmiş gibi devam etmiş ve 1992 yılında Çin-İran Nükleer İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmayla beraber İran'a

300 MW'lık reaktör sağlama görüşmeleri başlamış oldu. ABD, bu satışa da karşı çıkarak Çin'i bu konuda uyardı. En sonunda 1995 yılı Haziran ayında Çin, reaktör satışının iptal edildiğini belirtti. Çin'in bu politika değişikliğinin nedeni ise; Tayvan meselesi yüzünden bozulan Çin-ABD ilişkileriydi. Ekim 1995'te NewYork'da yapılacak olan ABD-Çin liderler zirvesinin gündem maddesi, gerginleşen ilişkilerin düzeltilmesiydi. Fakat ABD'nin sunmuş olduğu şart ise; İran'a sunulan nükleer desteğin kesilmesiydi (Adıbelli, t.y. :307).

Her ne kadar Çin, ABD ile olan ilişkilerini bozmamak amaçlı baskılara direnmeden isteklerini yerine getirmiş olsa da, ABD'nin 2002 yılında "Şer Ekseni" olarak açıkladığı ülkelerin destekçisi olmaktan kurtulamamıştır. 2003 yılında ise, İran'a Amerikan yapımı her türlü silah satışının yasaklanmasının, buna da Çin'in de uyması istenmiştir.

Bunların dışında Çin, UAİK ile görüşmelerde Rusya ile beraber İran'ın tarafını tutmaya çalışmış ve İran'ın nükleer krizinin BM Güvenlik Konseyi'ne gitmesini engellemeye çalışmıştır. Fakat 2006 yılında durumlar değişmeye başlamış, Çin İran'a destek olmaya çalışsa da, krizin Güvenlik Konseyi'ne gitme kararını onaylamışlardır. Bu durumdaki çelişki de, Çin'in ABD ile olan ilişkilerini tehlikeye atma korkusundan kaynaklanmaktadır (<http://turksam.net/tr/a791.html>).

Çin ve İran arasındaki ilişkiler sadece nükleer alanla sınırlı kalmayıp, ekonomik ve ticari alanda da devam etmiştir. Ayrıca Çin'in İran üzerinde stratejik çıkarları da bulunmaktadır. Örneğin; Doğu Türkistan'ın güvenliği ve Çin'in Orta Doğu'da bulunan siyasi etkinliği yine İran'la arasındaki ilişkilere dayanmaktadır. Bunun yanında Çin, Batı'yla sorunları olan İran'ın petrolünü güvenle satacağı ülke konumundadır. Karşılığında İran da, Çin'in her geçen gün biraz daha artan enerji ve petrol ihtiyacını karşılayan ülkelerin başında gelmektedir.

Başlangıcı 1979 İslam Devriminden sonra Irak-İran Savaşı sırasında başlayan Çin-İran arasındaki nükleer işbirliği, 2002 yılında başlayan nükleer kriz sonrasında da devam etmiştir. Çin Hükümeti, her seferinde İran'ın, nükleer çalışmalarını farklı amaçlar için kullandığı kanıtlanmadığı sürece nükleer faaliyetlerine devam edebileceğini ve barışçıl nükleer teknoloji hakkını kullanabileceğini ısrarla ifade etmiştir.

Çin'in İran nükleer soruna yönelik sürdürdüğü bu tür politikanın temelinde Çin'in kalkınmasını ilgilendiren ekonomik ve enerji çıkarlarının yattığı açıktır. Bu nedenle Çin, öteden beri İran'ın nükleer silahlara sahip olmasına karşı, Çin-İran ilişkilerinin zarar görmeyecek ve İran'ın nükleer sorunu nedeniyle dünya barışının bozulmasına karşı olunması gibi üç prensip üzerinde durmaktadır (<http://www.sde.org.tr/tr/kose-yazilari/377/iran-nukleer-sorunu-turkiye-ve-cin.aspx>).

2.2. Nükleer Program'ın Krize Dönüşmesi

İlk tohumlarının Şah döneminde atıldığı ve 1979 İslam Devrimi'nden sonra da büyüyerek gelişen İran'ın nükleer alandaki çalışmaları, özellikle de devrimden sonra bozulan İran-ABD ilişkileri neticesinde bununla da kalmayıp çok sayıda aktörü içerisine alan gerçek bir küresel sorun haline dönüşmüştür.

14 Ağustos 2002 tarihinde, 1979 İslam Devrimi'nde etkin rol oynayan ve daha sonra Tahran'da oluşan farklı görüş ayrılıkları neticesinde üyelerinin Paris'e kaçtığı Halkın Mücahitleri Örgütü'nün bir kolu olan İran Milli Direniş Konseyi'nin en etkili üyesi Alireza Jafarzadeh'in, Washington'da bir toplantıda yaptığı açıklamada; İran içerisindeki kaynaklardan elde ettiği bilgilere dayanarak İran'ın, Natanz'da uranyum zenginleştirme tesisi ve Arak'ta ise ağır su reaktörlerine ilişkin iki gizli nükleer tesis bulundurduğunu ifade etmiştir. Böylece, dünyayı etkisi altına alacak olan kriz başlamış oluyordu. Bu açıklamanın ardından ABD, zaten son zamanlarda İran'ın yaptığı çalışmalarla nükleer silah üretme niyetinde olduğunu iddia ederken artık elinde kendince somut ve haklı bir gerekçeye sahip olduğunu belirtmekteydi.

Bu gizli kalmış tesislerin ortaya çıkmasından sonra 21 Şubat 2003 tarihinde UAEK Başkanı Muhammed El Baradei, Tahran'ı ziyaret etti. Burada öncelikle İran Cumhurbaşkanı Hatemi'yi ziyaret ederek görüşmelere başladılar. Hatemi, UAEK ekibine bu tesislerde yapılan çalışmalar hakkında bilgi vererek, yapılan çalışmaların barışçıl amaçlı olduğunu ve NPT gereğince buna hakları olduğunu savundu. Denetimler sonucunda El Baradei, tesislerin varlığını doğrulayarak İran'ın NPT'nin Ek Protokolünü imzalamasını istedi. Hatemi ise, Ek Protokole karşı olmadıklarını sadece mecliste görüşülmediğini ve bunun için zamana ihtiyaçları olduklarını açıklamıştır (Atasoy, 2008: 112).

UAEK, Eylül 2003'te İran hakkında açıkladığı kararnamesinde; İran'ın öncelikle NPT anlaşma yükümlülüklerini yerine getirmesini, UAEK ile de ilişki içerisinde olmasını ve ayrıca en kısa süre içerisinde de Ek Protokolün imzalanması için İran'a 31 Ekim'e kadar süre verdi. Bu sürenin ardından İran, UAEK ile anlaşmaya varmanın kendi yararına olacağını ve geçmişteki tüm nükleer çalışmalarında şeffaflık prosedürünü izleyerek UAEK'ya denetimler konusunda yardımcı olacak Ek Protokolü imzalayacağını ifade etmiştir. Böylece 25 Kasım 2003 tarihinde İran tarafından Ek Protokol imzalanmıştır. Ancak bu protokol meclis onayından geçip günümüze kadar etkili olamamıştır.

İran'ın Ek Protokolü imzalamasından sonra UAEK'nın İran'ın yaptığı araştırmaları denetleme hakkının doğmasıyla iyi gitmeye başlayan ilişkiler, İran'a AB ülkeleri tarafından yakınlık gösterilmesini sağlamıştır. AB üçlüsü olarak bilinen Almanya, Fransa ve İngiltere, ilişkilerin düzelmeye başlaması ve Ek Protokolün İran tarafından imzalanmasından sonra bunun yürürlüğü konulması için bu üç ülkenin dışişleri bakanları İran'da bir araya geldiler. Yayımlanan ortak bir bildiriye; İran tarafından Ek Protokolün onaylanma sürecine kadar protokolün gerektirdiği şartların yerine getirileceğini ve nükleer çalışmalara geçici bir süre ara verileceği açıklanmıştır.

2004 yılına gelindiğinde ve İran ile UAEK arasındaki ilişkileri gözden geçirdiğimizde ilk önemli gelişme, 24 Şubat 2004 tarihinde UAEK Başkanı El Baradey'in İran hakkında sunduğu rapordur. Bu rapora göre, İran'ın verdiği sözleri yerine getirdiği ve kurum ile işbirliği içerisinde olduğu fakat incelemelerin devam ettiği şeklindedir. 13 Mart 2004 tarihinde ise; şubat ayında açıklanan rapor doğrultusunda UAEK İcracılar Kurulu, İran ile ilgili yeni bir karar alarak; İran'ın Ek Protokolü imzalamasından doğan memnuniyeti belirtmiş ve onaya dönüşmesi çağrısında bulunmuştur. Ayrıca Şubat raporunda da belirtilen P-2 santrifüjlerine sahip olma konusuna da açıklık getirmesini ve çözüm bekleyen tüm sorunların acil olarak çözüme ulaştırılmasını talep etmiştir (Çakmak, 2007: 305).

28 Şubat 2005 tarihinde UAEK Başkanı Baradey'in sunduğu başka bir raporda ise; İran'ın nükleer silah ürettiğine dair hiçbir kanıtın bulunmadığı, İran'ın UAEK'nın yaptığı incelemelerde yetkililere yardımcı olduğu fakat istenilen işbirliğinin sağlanamadığı belirtilmiştir. İran, bunun üzerine tekrar nükleer çalışmalarına başlama kararı almıştır. 15

Eylül 2005 tarihinde Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad'ın yaptığı açıklamayla; NPT anlaşmasından doğan hak ile barışçıl amaçlarla uranyum zenginleştirme faaliyetlerinde bulunabileceğini belirterek yabancı firmaların da İran'ın bu faaliyetlerinin barışçıl olduğunu kontrol edebilmek adına ortak olabileceklerini açıklamıştır.

10 Ocak 2006 tarihinde AB üçlüsü tarafından yürütülen müzakerelerden bir sonuç çıkmayınca İran, UAEK'nın bilgisi dahilinde ara verdiği nükleer çalışmalara tekrar başlayacağını sinyallerini vermiştir. Başta ABD olmak üzere AB ülkeleri bu kararı tepkiyle karşıladı. Sorunun diplomasi yoluyla çözülemeyeceğini anlayan bu ülkeler konunun BM Güvenlik Konseyi'ne intikal etmesine karar vermişlerdir. Bu karara evet diyen başta AB ülkeleri olmak üzere Rusya ve Çin de aynı şekilde düşünmeye ikna edilmişlerdir. AB üçlüsü tarafından hazırlanan bir taslak ilkeyle, İran'ın NPT'den doğan yükümlülüklerini yerine getirmediği ve bunun sonucunda da yapılan çalışmaların barışçıl amaçlar çerçevesinde yürütüldüğüne dair güvensizlik ortamının ortaya çıktığı ve böylece konunun UAEK tarafından BM Güvenlik Konseyi'ne gönderilmesi gerektiği isteniyordu.

Ortaya çıkan kriz sonrasında, Rusya 4 Şubat'ta gerçekleşen toplantıda Batı ülkeleriyle hareket ederek uranyum zenginleştirme faaliyetlerinin İran ve Rusya ortaklığı çerçevesinde, Rusya topraklarında gerçekleştirilmesi önerisini sundu. Ayrıca Çin ile birlikte dosyanın BM Güvenlik Konseyi'ne intikal etmesini değil, UAEA'nın sorumluluk alanında kalmasını istedi. "Orta Yol" niteliğindeki bu öneriye ABD ve AB ülkeleri tarafından olumlu yanıt gelse de İran henüz kendisine resmi bir yazıyla bildirilmediğini belirtti. Daha sonra da İran'ın Ulusal Güvenlik Konseyi genel Sekreteri ve nükleer programıyla ilgili görüşmelerdeki baş müzakerecisi Ali Laricani, Tahran'da yaptığı bir açıklamada, söz konusu Rus önerisinin ülkenin enerji ihtiyacının karşılanmasında yetersiz olduğunu belirtti. Böylece Rus önerisinin ortadan kalkmasıyla nükleer diplomasi de sona erdi (Hüseyinoğlu, 2007: 369).

Bu gelişmeler sonucunda İran, konunun BM Güvenlik Konseyi'ne gönderilmesi hususunda UAEK ile olan işbirliğini keseceklerini açıklamıştır. Ancak 2 Şubat 2006'da başlayan UAEA toplantısında Almanya, Fransa ve İngiltere'nin hazırladıkları taslakla karar oylandı ve sonuç olarak İran'ın BM Güvenlik Konseyi'ne gönderilmesi hususundaki karar 3 Şubat 2006'da çıkmış oldu. 35 üye devletin oy kullandığı toplantı da 27 ülkeden

“evet” oyu, 3 üye devletten “hayır” oyu ve 5 üye devlette “çekimser” kalmıştır. Çıkan karar doğrultusunda derhal İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad, uranyum zenginleştirme faaliyetlerine başlayacaklarına ve nükleer tesislerini UAEA’nın denetimine kapatacaklarını açıklamışlardır.

28 Mart 2006 tarihinde, İran dosyasının BMGK’ya sevk edilmesiyle, BMGK’nın 5 daimi üyesi ve Almanya, hukuki bağlayıcılığı olmayan bir karar çıkarttı. Bu karar kapsamında İran’dan 28 Nisan’a kadar nükleer faaliyetlerini durdurmasını; UAEA Başkanı Muhammed El Baradey’den de konuyla ilgili rapor hazırlanması istendi. Ancak 12 Nisan 2006 tarihinde, tüm baskılara rağmen İran Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad, nükleer santrallerde kullanılması için gerekli yakıtı üretebilecek uranyumu zenginleştirmeyi başardıklarını, böylece İran’ın da bundan sonra “nükleer bir devlet” olarak kabul edilebileceğini açıkladı (Dursunoğlu, 2006).

Ortaya konulan genel çerçeveden de anlaşılacağı üzere İran, doğal uranyum ithalatı ve bazı tesislerin inşaatı ile ilgili zamanında UAEA’ya bilgi verme konusunda ihmalkar davranmış ve bu nedenle NPT Anlaşması’ndan doğan bir takım yükümlülüklerini yerine getirme konusunda başarısız olmuştur. İran’ın kimseye rapor vermeden yürüttüğü faaliyetlerin ortaya çıkması sonrasında ise yıllarca sürececek bir kriz patlak vermiştir. Her ne kadar İran’ın ithal ettiği maddeler fazla olmasa ve nükleer silah yapımında kullanılabilmesi için işleme sürecine tabi tutulması gerekse de, İran’ın bu konularda zamanında UAEA’ya rapor vermede ihmalkar davranmış olması, UAEA Genel Kurulu’nun konuya şüpheyile yaklaşmasına neden olmuştur (Celalifer Ekinci, 2009:46).

Sonuç olarak İran Nükleer Sorunu, aslında Batı ve İran arasındaki güvensizlikten kaynaklanan bir uluslararası sorun olarak kendini göstermiştir. Her seferinde Batılı devletler, İran’ın nükleer çalışmalar kapsamındaki gerçek niyet ve iradelerinin nükleer silah üretmek olduğunu dile getirmişlerdir. Aslında İran’ın yaptığı nükleer çalışmalar konusunda yeterli ve zamanında bilgi vermesi, gerçek niyetinin nükleer enerji olduğunu açıkça ifade edebilmesi kendini Batılı ülkeler karşısında daha prestijli bir konuma getirecektir.

Ayrıca nükleer teknolojiye sahip olmak NPT Anlaşmasına taraf olmasından dolayı İran için bir haklıdır. İran nükleer enerjiyi; teknolojik gelişmenin, özellikle de tıp, tarım ve elektrik üretiminin temeli olarak nitelendirmekte ve bu enerjiye barışçıl amaçlarla kullanma hedefi doğrultusunda sahip olmak istediğini iddia etmektedir. İran, nükleer faaliyetlerini şeffaf, güvenilir ve hukuksal bir zeminde yürüttüğünü söylemekte bütün çalışmalarını NPT ve Ek Protokol çerçevesinde devam ettirdiğinde ısrar etmektedir (Keskin, 2006: 69).

2.3. Nükleer Kriz Süreci'nin Tarafları

Uluslararası bir sorun olarak kendini gösteren bu kriz sürecine çeşitli ülkeler kendi aralarında oluşturdukları örgütlenmelerle üç farklı taraf şeklinde müdahil olmuştur.

2.3.1. Birincil Taraflar

Nükleer kriz sürecinin birincil tarafını, sürecin baş aktörleri olan ABD ve İran oluşturmaktadır. Bu süreç, bu iki ülke arasında başlayıp farklı ülkelerin de katılımıyla devam etmiştir.

2.3.1.1. ABD

İran nükleer krizi, aslında uluslararası bir sorun olmaktan ziyade ABD ve İran'ın özellikle 1979 İslam Devrimi'nden sonra karşılıklı olarak inatlaşması ve ilişkilerinin bozulma derecesine gelmesi şeklinde kendini göstermiştir. Bu konu sadece bu iki ülke arasında cereyan etmeyip diğer üçüncü kişi olarak tabir edilen Batılı ülkelerin çözüm üretme çabasıyla araya girmesiyle dallanıp budaklanarak sonuçları itibariyle bir küresel sorun olarak kendini göstermiştir.

ABD'nin 11 Eylül sonrasında açıkladığı yeni ulusal güvenlik stratejisi ve bu bağlamda izlemeye başladığı önleyici müdafaa politikası; hiç şüphesiz kitle imha silahlarına sahip olma hedefinde veya çabasında olan yeni devletlerin ABD güvenliğine tehdit oluşturduğu fikrini de kapsamaktaydı. Bu nedenle ABD, haydut devlet (rogue states)

olarak tanımladığı İran ve Kuzey Kore'nin de her türlü uranyum zenginleştirme ve ilgili faaliyetlerinin derhal sonlandırılmasını hedeflemiştir (Celalifer Ekinci, 2009: 284).

ABD'nin dünya istikrarını ve barışını korumak amaçlı “şer eksenini” olarak adlandırdığı bu haydut devletlere ve rejimlerine karşı açtığı savaşa öncelikle Irak'tan başlamıştır. Irak'ın kitle imha silahlarına sahip olduğu iddiasında bulunan ABD, ülkeyi işgal ederek binlerce kişinin ölümüne sebep olmuş ve dünya aslında Irak'ta kitle imha silahı olmadığı gerçeğiyle karşı karşıya kalmıştır. Diğer taraftan şer eksenini olarak adlandırılan Kuzey Kore ise, Irak'ın tam tersi askeri amaçlı olarak nükleer faaliyetler yürüttüğünü ve nükleer silahlara sahip olduğunu açıkça itiraf etmiştir. Fakat Irak örneğinde olduğu gibi Kuzey Kore bir saldırıya uğramadan konunun diplomasi yoluyla çözümü tercih edilmiştir. Kısaca söylemek gerekirse; Irak'ın nükleer silahı yoktu ve Irak'ı işgal etmek kolaydı, Kuzey Kore'nin silahı ve caydırıcılığı var ama müzakere yolu tercih edilmiştir.

İlk iki girişim sonrasında şimdi sıra İran'daydı. Henüz nükleer silahlara sahip olmayan İran, uzun bir süre yürüttüğü gizli faaliyetleri dolayısıyla uluslararası arenada şüphe uyandırmıştır. Ancak henüz böyle bir teknolojiye sahip olmayan ama niyetinden şüphe edilen İran'la nasıl baş edilmeli sorusu gündemi işgal etmektedir. Burası açık ki, İran'a yönelik izlenecek olan politika, ne Irak ne de Kuzey Kore örneklerindeki gibi olmalıdır. Diğer iki politikanın başarısını sorgulamayı bir kenara bırakacak olursak, İran'ın da diğer ikisinden farklı bir ülke olduğunu, dolayısıyla araçların ve politikaların daha özenli seçilmesi gerektiğinin göz önünde bulundurulması gerekiyor (<http://www.usakgundem.com/yazarlar.php?type=17&id=458>).

Aslında ABD ve İran arasında gelişen tüm bu olumsuz durumların aksine, İran'ın nükleer çalışmalarla ilk olarak tanışması Şah döneminden önce gerçekleşmiştir. Bu işbirliği Şah döneminden sonra da artarak devam etmiştir. Ancak iyi seyir eden bu ilişkiler 1979 İslam Devrimi'yle birlikte sekteye uğramıştır. ABD, İran nükleer programının, nükleer silah elde etme maksadıyla yürütüldüğünü başından beri iddia ediyordu. İran da her fırsatta nükleer çalışmalara devam kararında ısrarcı olmuştur ve olmaya da devam edecektir.

ABD'nin, karşılaştığı ülkelerin izlemiş oldukları politikalar çerçevesinde gerçekleştirmeye çalıştığı Büyük Orta Doğu Projesi, iki temel unsur üzerine dayanmaktadır. Bunlardan ilki, Orta Doğu ülkelerinin sahip olduğu ve başta ABD ve Batılı güçler olmak üzere birçok ülkenin sahip olmak istediği petrol ve doğalgazın dünyaya kesintisiz bir şekilde dağıtılmasının sağlanmasıdır. Diğeri ise, İran'ın her fırsatta "haritadan silinmesi" gerekliliği üzerinde durduğu ve "küçük şeytan" olarak adlandırdığı İsrail Devleti'nin varlığını sürdürmesidir.

Bu konulardan herhangi biri için tehdit oluşturan ülke veya ülkeler grubu, ABD'nin çıkarlarına tehdit oluşturmuş kabul edilmektedir. Bu perspektiften bakınca, İran'ın nükleer silahlar geliştirme yeteneğini kazanması, ABD açısından hem Basra Körfezi üzerinde hakimiyet kurma girişimlerinde daha cesaretli olması sonucunu getirebilecek, hem de özellikle İslam Devrimi'nden sonra ülkeyi yöneten mollaların sık sık dile getirdiği "İsrail Devleti'ni yok etme" konusunda bu kez çok ciddiye alınmayı gerektirecek imkan ve kabiliyete sahip olabilecekleri ihtimalini kabul etmesi olarak görülecektir ve bu iki olasılık da ABD açısından "kabul edilemez" bulunmaktadır (Erceylan, 2007: 67).

Kriz başladığı günden itibaren İran'ın nükleer faaliyetlerini durdurması gerektiğini, aksi takdirde ekonomik yaptırım ve askeri müdahale seçeneklerinin gün yüzüne çıkacağını her fırsatta dile getiren ABD, konunun UAEA yetkisinden çıkarılarak BMGK'ye aktarılmasını ve gerektiği takdirde ekonomik yaptırım ve askeri müdahalenin Konsey tarafından verilmesi kanısındaydı. Zira Irak örneğinde olduğu gibi gerekli uluslararası normlara uyulmamış ve uluslararası çevreler tarafından hoş karşılanmamıştır. ABD, hem ülke içinde hem de ülke dışında sert eleştirilere maruz kalmıştır. İşte bu nedenlerden dolayı İran'a uygulanacak olan yaptırımların uluslararası çerçevede ve normlarda kabul edilmesi ve uygulanması önem arz etmektedir.

Yukarıdaki görüşlerden de anlaşılacağı üzere; zorlayıcı tedbirlerle İran'ın nükleer programını durdurmanın pek de etkili olmayacağı yönünde genel bir kanaat oluşmuştur. Bu durumda uygun olabilecek en iyi yöntem; diplomatik yollarla süreci geciktirme yoluna gidilmesi olacaktır. İran'la diyalog masasına oturulursa, İran'ın kaygı uyandıran çalışmalarını askıya alması, İran'ın Ajans'a tam denetim yetkisi veren Ek Protokol'ü meclis onayından geçirmesi ve uluslararası koruma rejiminden kopmayarak tam

denetim dahilinde çalışmalarını sürdürmesi sağlanabilir. Bu vesileyle şayet İran 5 yıl sonra nükleer silah teknolojisine sahip olacaksa, bu süreyi 20 yıla çıkarmak ve daha da önemlisi, sahada olarak tüm faaliyetleri izlemek olanaklı olacaktır (Celalifer Ekinci, 2009:357).

2.3.1.2. İran

İran Nükleer Krizi, başrollerini İran'ın oynadığı ve başta ABD ve diğer Batılı ülkelerin de yardımcı oyuncu olarak yer aldığı ve senaryosunun da ABD tarafından şekillendiği bir uluslararası sorun olarak kendini gösterir. Aslında bu sorun, ABD ve İran arasında süregelen ilişkilerin inişli ve çıkışlı olarak ilerleyerek kendilerini etkilediği gibi diğer bölge ülkeleri ve Batılı ülkeleri de etkileyerek küresel bir düzeye gelmesidir. Asıl tarafları ABD ve İran olan bu kriz, diğer ülkeleri de içine alarak gerek o ülkelerin yardımlarını aldılar gerekse o ülkelerle karşı karşıya geldiler.

İran oluşan bu nükleer krizi, başta ABD ve Batılı ülkeler olmak üzere bu ülkelerin Orta Doğu'ya hakim olmak için uydurdukları bir senaryo olarak görmektedir. Çünkü İran, yaptığı nükleer faaliyetlerin NPT'ye taraf olmasından doğan ve kendilerine verilmiş bir hak olarak görmektedir ve nükleer faaliyetler sonucu elde ettikleri enerjiyi de mevcut enerji kaynaklarına (petrol ve doğalgaz) ilave unsur olarak görmektedir. O yüzden İran'ın yaptığı nükleer çalışmaların ABD tarafından nükleer silah elde etmek olarak algılanması aslında İran'ın enerji elde etmesinden başka bir şey değildir.

Aslında İran şurada yanlış yapmaktadır; NPT tarafından kendisine verildiğini söylediği nükleer enerji elde etmek için giriştiği çalışmaları herkesten gizli bir şekilde yürütmesi, UAEK'nın denetleme yapmasına fırsat vermemesi ve diğer ülkelerle karşılıklı güven ortamı yaratılmaması gibi nedenlerle İran, kendini en iyi şekilde ifade edememektedir.

Her fırsatta ABD'nin nükleer silah ürettiği suçlamasıyla karşı karşıya kalan İran, ABD Başkan Yardımcısı Dick Cheney'in bir ABD ulusal radyo kanalına 21 Ocak 2005'te verdiği bir demeç üzerine İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad ise ABD'ye karşı çok sert bir çıkış yaparak;

“Nükleer silaha inanmıyoruz. Medeniyet, kültür ve mantığa sahip ülkenin nükleer silaha ihtiyacı olamaz. Nükleer silaha sahip Batılı ülkeler, cephanelerini doldurmuş ve onlarca yeni nükleer santral kuruyor. Buna rağmen İran’ı suçluyorlar. İran halkını bu doğal haktan mahrum etmeye kalkışıyor ve bu kıymetli enerjinin kendi tekellerinde olmasını istiyorlar. Bu nasıl bir mantık? Bu mantıkla dünyayı yönetemezsiniz. Batı dürüst değil. İran bilimde ilerlesin istemiyorlar. Bunlar ortaçağın radikal düşünceleri değil mi? Teknolojik ilerlemelerine rağmen bazı Batı ülkeleri zihniyet itibarıyla ortaçağda yaşıyor. Siz 21. yüzyılda dünyayı ortaçağ düşüncesiyle yönetmek istiyorsunuz. Batılı ülkeler, İran halkını, hükümetini ve devrimini iyi tanısin. Yoksa son pişmanlık fayda etmez. Adalet ve maneviyatla barış sağlanır; silahla, milletlerin servetini yağmalamakla huzur sağlanmaz” diyerek görüşlerini ifade etmiştir (http://www.diplomatikgozlem.com/haber_oku.asp?id=2593).

Fakat Ahmedinejad’ın bu söylemlerine karşılık, İran’ın nükleer enerji üretmek için yeterli hammaddeye sahip olmaması ve yüksek düzeyde uranyum ürettiğine dair tahminlerin yapılması, İran’ın başka amaçlar için nükleer çalışmalar yaptığına ilişkin yorumlar üretilmesine neden olmaktadır. Bütün bu açıklamalara bir de Natanz ve Arak’ta iki gizli tesisin ortaya çıkması eklenince kuşklar daha da artmıştır. Bundan başka İran, daha uygun bir fiyatla zenginleştirilmiş uranyumu ithal etmek yerine neden üretmeyi tercih ettiği ve dünyanın ikinci büyük petrol ve doğalgaz üreticisiyken neden nükleer enerji üretmeye ihtiyaç duyduğunu tam olarak açıklığa kavuşturamamasından dolayı başta ABD olmak üzere birçok Batılı ülke tarafından “nükleer şüpheli” olarak görülmektedir. İran, bu ülkeler tarafından barışçıl amaçlı nükleer enerji üretmeyen ülke olarak lanse edilmiştir. Bunun için İran’ın, nükleer faaliyetleriyle ilgili uluslararası kamuoyunu ikna edebilmesi için daha şeffaf olması ve çalışmalarında açıklık esasını kullanması gerekmektedir.

İran yönetimi ısrarla enerji üretme amaçlı bir nükleer faaliyet yürüttüğünü ve bu durumun tamamen barışçı amaçlara yönelik olduğunu her platformda dile getiriyor. Burada insanın aklına İran gibi petrol ve daha önemlisi doğalgaz rezervleri zengin bir ülkenin niçin buna gerek duyduğu sorusu takılıyor. Normal şartlarda buna verilebilecek en iyi cevap bir ülkenin enerji kaynaklarını çeşitlendirmesinden daha doğal bir şeyin olamayacağıdır. Gerçekten de gelişen teknolojiye paralel olarak ülkelerin enerji ihtiyaçları da artmaktadır.

Bu anlamda İran'ın da yeni enerji kaynaklarına yönelmesi güçlü ve gelişen bir devletin gerekliliği olarak görülebilir (<http://www.tepav.org.tr/tur/index.php?type=article&cid=33>).

Sonuçta İran, her ne durum gelişse bile nükleer çalışmalarına devam etmektedir. ABD ile olan ilişkilerinde zaman zaman ortam gerilse de başta Rusya ve Çin'in desteğini alarak rahat tavırlar sergilemektedir. Ancak İran'ın bu rahat tavırları bazen yardım eden ülkeler açısından da karşı gelinebilecek duruma kadar ilerlemektedir. Bu yüzden İran'ın yaptığı faaliyetleri karşısında ona yardımcı olan ülkelere de açık ve anlaşılır bir şekilde ifade edebilmesi gerekmektedir.

2.3.2. İkincil Taraflar

Nükleer kriz sürecinin ikincil tarafını da, Uluslararası Atom Enerji Ajansı ve AB Üçlüsü olarak bilinen Almanya, Fransa ve İngiltere oluşturmaktadır.

2.3.2.1. Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (UAEA)

Öncelikle UAEA, merkezi Viyana'da bulunan ve 29 Temmuz 1957'de kurulan BM ile koordineli bir şekilde çalışan özerk bir kuruluştur. Temel amacı NPT, Güvenlik Denetimi ve bunların ek protokolleri çerçevesinde nükleer silahların yayılmasını önlemek ve nükleer enerjinin barışçıl amaçlar için kullanılmasını sağlamak olan UAEA ve UAEA Başkanı Muhammed El Baradey, göstermiş oldukları çabalarından dolayı 2005 yılında Nobel Barış Ödülü'ne layık görülmüşlerdir. UAEA'nın şuan itibariyle de 139 üyesi bulunmaktadır.

UAEA, 2003 yılında İran'da Arak ve Natanz'da iki gizli reaktörün bulunmasıyla başlayan krize doğrudan ve etkili bir şekilde dahil olmuştur. Hukuka aykırı bir şekilde İran'da gerçekleştirilen zenginleştirilmiş uranyumun varlığını keşfettiğinden beri bunun önemli bir krize dönüşmemesi için büyük çaba göstermiştir. İran, sürekli olarak nükleer enerji üretmenin kendilerine NPT Anlaşması tarafından verilmiş bir hak olduğunu her fırsatta dile getirmiştir. Ancak bunu dile getirmesi yetmemektedir. Çünkü yaptığı faaliyetlerin UAEEK tarafından denetlenmesine fırsat vermesi ve gizli saklı çalışmalardan

uzak durması gerekmektedir. Bunu her fırsatta reddeden İran, etrafında bulunan ülkeler başta olmak üzere UAİK'ya da güvensizlik vermektedir.

2002-2006 yılları arasında gelişen İran-UAEA arasındaki nükleer kriz süreci, karşılıklı olarak benzer çözüm önerileri sunulmasına rağmen bir türlü sonuca gelinebilmiştir. Gerek UAEA'nın hazırladığı raporlarda olsun gerekse İran'ın faaliyetlerinde hep kaçamak ve anlaşılmaz ifadeler yer almıştır, bu da sorunun çözümü açısından ertelenmelere ve her iki tarafında rahat tavırlarına sebebiyet vermiştir.

Sürecin uzaması ve süreçte etkili sonuç alınmamasını birkaç nedene bağlamak mümkündür. Ancak görünen en önemli neden UAİK'nın yetkileri geniş ve icra yeteneğine sahip bir örgüt olmamasıdır. Son derece kısıtlı yetkiler ile nükleer enerji ve silahsızlanma gibi dünya güvenliğini doğrudan ilgilendiren konularla ilgili olarak etkili adımlar atması beklenen UAİK'nın İran ile ilgili krizde başarısız bir tablo ortaya koyması aslında anlaşılır bir durumdur. Denetleme sonucunda elde ettikleri bulguları değerlendirmek ve bulguların ilgili olduğu konuyu açıklığa kavuşturmak için çoğu kere İran'ın vereceği ek bilgi ve belgelere ihtiyaç duyan UAİK, İran'ın bu konuda tatmin edici adımlar atmaması nedeniyle sonuca ulaşamamıştır (Çakmak, 2007: 315-316)

Sürecin uzamasındaki diğer bir önemli nokta ise, UAİK uzmanlarının İran'ın yaptığı nükleer faaliyetlerin denetlenmesi hususunda hazırladıkları raporlar ne kadar tatminkar olursa olsun bunun somut anlamda önlemler alınmasına dönüşebilmesi için UAİK İcracılar Kurulu tarafından etkin bir karar alınması gerekmektedir. Yani kısaca bu Kurul'un etkin bir karar alması, konunun BM Güvenlik Konseyi'nin gündemine getirilmesiyle olmaktadır. Aslında bu süreç gösteriyor ki, krizin çözümü için en uygun yol BM Güvenlik Konseyi'dir. Güvenlik Konseyi'ne taşınan bir konu üzerinde çok büyük ihtilafların çıkması ihtimali çok düşüktür. Zaten bir konunun BMGK'ya gelmesi demek, bundan önce konu üzerinde bütün olasılıkların denenmiş olması ve son çare olarak da burasının görülmesidir. Güvenlik Konseyi'ne gelmiş bir konunun sürümce de kalması veya çözüme kavuşturulamaması gibi bir durum olmamaktadır. Zaten UAEA'dan sağlıklı ve geniş kapsamlı bir rapor çıkmadıkça, BMGK'dan yaptırım uygulanmasına dair bir kararın geçmesi zor görünmektedir.

İran-UAEK ilişkileri göstermiştir ki, İran son derece diplomatik, stratejik ve rasyonel davranmıştır. Hiçbir zaman nükleer programından vazgeçtiğini ilan etmemişse de İran hiçbir zaman uluslararası toplumun isteklerine açık bir şekilde karşı da çıkmamıştır. Birçok kez çok küçük ödünler ve jestler ile uluslararası toplumun tepkisini yatıştırmış ve UAEK uzmanlarını da işbirliği konusunda samimi olduğuna inandırmayı başarmıştır. Birçok raporda İran'ın işbirliği konusunda önemli ilerlemeler kaydettiğinin belirtilmiş olması bunun en önemli delilidir. İran bir taraftan küçük tavizler verirken diğer taraftan ise kendisine göre uygun fırsatı bulduğunda nükleer programı ile ilgili olarak ilerlemeler kaydetmekten de çekinmemiştir (Çakmak, 2007: 317).

2.3.2.2. AB (Üçlü Troyka)

İran-AB arasında Şah döneminde etkin olmamakla birlikte İslam Devrimi sonrasında başlayan ilişkiler, 2003 yılında nükleer kriz sürecinin ortaya çıkmasıyla yıpranmaya başlamıştır. Ancak bu tarihten sonra İran'ın, yaptığı faaliyetleri UAEA'nın denetlemesine fırsat verecek Ek Protokol'ü imzalaması ve çalışmalarında şeffaf davranmasıyla AB ülkeleriyle aralarında sıcak bir ortam oluşmuştur.

ABD'nin 2003 yılında Irak sorunuyla ilgilenmesi nedeniyle devreye AB üçlüsü olarak bilinen Almanya, Fransa ve İngiltere girmiştir. "20 Haziran 2003 tarihinde AB Konseyi İran'a bir çağrı yaparak İran'dan UAEA Ek Protokolünü imzalamasını istemiştir. Söz konusu Ek Protokol, İran'daki nükleer tesislerde UAEA denetçilerinin bundan böyle önceden haber vermeden denetim yapmasına imkan tanımaktadır. Bunun üzerine 21 Ekim 2003'te Fransa, Almanya ve İngiltere Dışişleri Bakanları, İran'ın daveti üzerine Tahran'ı ziyaret etmiştir. Bu ziyaret özellikle, İran'ın nükleer programı konusunda AB'nin inisiyatif almak istemesinin bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Nitekim bu ziyaretin bir sonucu olarak, 16 Mayıs 2010'da 'Tahran Deklarasyonu' imzalanmıştır. Tahran Deklarasyonu'na göre: "AB İran'ın barışçıl amaçlarla nükleer enerjiyi geliştirme hakkına sahip olduğunun altını çizirken İran da Ek Protokolü imzalamayı ve gönüllü olarak uranyum zenginleştirme faaliyetlerine ara vermeyi kabul etmiştir (Dağcı, 2007: 130).

2005 yılında da AB Üçlüsü, İran'a bir takım öneriler sunmuş ama bu öneriler İran tarafından kabul edilmemiştir. İran, bu önerileri kabule yanaşmayarak uranyum

zenginleştirme çalışmalarına devam edeceğini ima ederek faaliyetlerine devam etmesi AB'nin ABD'ye yakınlaşmasını beraberinde getirmiştir. Artık AB'nin uzlaşmacı tutumu yerini Şubat 2006'da İran'ın BM'ye sevk edilmesine bırakmıştır.

Günümüze gelindiğinde ise, İran-AB ilişkileri karşılıklı çıkarlar çerçevesinde devam etmektedir. Kısacası İran'la AB birbirlerine hem ticari anlamda olsun, hem de güvenlik konularında olsun muhtaç ülke konumundadır.

AB ülkelerinin İran nükleer krizine dair bölge güvenliği için gerek İran'dan olsun gerekse Batılı devletlerden istediği bir takım çıkarımlar yer almaktadır. AB ülkelerinin İran konusundaki çıkarlarını şu şekilde özetlemek mümkün görülmektedir:

- İran'ın uranyum zenginleştirme faaliyetlerine son vermesi;
- İran'ın NPT protokolüne uyması ve diğer kitle imha silahlarını üretmekten vazgeçmesi;
- Orta Doğu'da istikrarın sağlanması;
- İran ile Batı dünyasının iktisadi ve siyasi ilişkilerinin düzelmesi;
- İran ile doğalgaz ve petrol konularında uzun vadeli anlaşmaların yapılması;
- İran'ın terör örgütlerine destek vermemesi;
- ABD'nin tek taraflı bir kararla İran'a yönelik işgal girişiminde bulunmaması (Köse, 2008: 48).

Nükleer kriz sorununda AB'nin önceliği, Orta Doğu'da barış ve güvenliğin sağlanabilmesi için askeri gerginlik ve çatışma seçeneklerinden ziyade İran'la ekonomik entegrasyon ve siyasi uzlaşma olmalıdır.

2.3.3. Üçüncül Taraflar

Üçüncül taraf olarak bu sürece dahil olan ülkeler; Rusya, Çin, Türkiye ve İsrail'dir. Bu ülkelerin bazıları bu süreçte İran'ın yanında yer alırken, bazıları da İran'ın karşısında yer almıştır.

2.3.3.1. Rusya

Rusya, uzun bir dönem İran için tehdit oluşturan bir ülke olmasına rağmen özellikle soğuk savaşın sona ermesinden sonra değişen uluslararası sistemin de etkisiyle ABD'nin baş aktör olarak sistemin başında yer almasıyla Rusya, kendi çıkarları açısından tehdit olarak gördüğü ABD'ye karşılık farklı ülkelerin yanında yer almaya çalışmıştır. Bu ülkelerin başında da İran yer almaktadır. Çünkü, Rusya'nın Orta Doğu'daki çıkarları için önemli bir ülke olan İran, Rusya'nın ABD'ye karşı yanında yer alacağı ülkelerin başında gelmektedir.

İran, Rusya açısından bakıldığında Orta Doğu'daki en önemli ülkedir. İran'ın Basra Körfezi'ndeki stratejik konumu, ticari ortak olarak önemi, Orta Asya ve Trans-Kafkasya'da eski SSCB Cumhuriyetleri ile olan bağları ve bu bölgeye olan ilgisi Moskova'nın dikkatini çekmektedir. Rusya, İran'a silah ve nükleer reaktör satışı yapmakta ve İran ile olan ilişkilerini ABD'ye karşı bir bağımsızlık göstergesi olarak kullanmaktadır (Freedman, 2000: 65).

Rusya her ne kadar İran'ın nükleer çalışmaları konusundaki faaliyetlerine karşı çıkmasa da, gizli bir şekilde sürdürülen çalışmaların da İran'ın menfaatine olmadığını ifade etmektedir. Bu çözümlerden bir tanesi, Rusya'nın, İran'ın yaptığı nükleer reaktörler için gerekli olan yakıtın kendisi tarafından temin edileceği önerisidir. Zaten Rusya, bu öneriyi sunmakla kendisinin İran'ın nükleer çalışmalarında aktif olarak yer almayı ve her aşamada söz sahibi olmayı arzuladığını belli etmektedir. Rusya'nın bu isteğinin somut göstergesi olarak da, Rusya ile İran arasında Buşehr Nükleer Santrali'nin tamamlanması için 800 milyon dolarlık bir anlaşmaya varılması gösterilebilir.

Rusya, İran'ın UAEA tarafından yapılan denetimler sonucunda nükleer faaliyetlerinin NPT Anlaşması çerçevesinde yapılmadığı anlaşılırsa, İran'ın zenginleştirilmiş uranyum üretmekten vazgeçene kadar ilişkilerine ara vereceğini gerekirse de nükleer işbirliğini keseceğini ifade etmiştir. Başta ABD olmak üzere bir çok ülke, sorunun çözüme kavuşturulamadığı takdirde konunun BMGK'ya sevk edilmesi hususunda hem fikir olmakta ve İran bir çok yaptırımla da karşılaşabilmektedir. Konunun BMGK'ya sevk edildiğinde karar verecek ülkeler arasında bulunan BMGK'nın 5 daimi üyesinden biri

olan Rusya, belki de BM Güvenlik Konseyi'nden çıkabilecek yaptırımları ve operasyonları önleyebilecek ve uluslararası düzeydeki etkinliğini İran lehine kullanabilecektir. Ancak İran'ın UAEA talimatında hareket etmemesi ve her seferinde yaptığı çalışmaları şeffaf bir şekilde açıklayamayışı Rusya'nın İran'a karşı şüpheli bir şekilde yaklaşmasına sebep olmaktadır. Hal böyle olunca, Rusya da İran'ı destekleme konusunda haklı durumdayken haksız duruma düşmektedir.

Rusya, İran'ın nükleer çalışmalarından önemli derecede ekonomik fayda da sağlamaktadır. İran'ın nükleer çalışmalarının durdurulması, ekonomik açıdan Rusya'ya zarar verilmesi anlamına gelecektir. Rusya'nın İran ile nükleer alanda yapılan çalışmalara sıcak bakmasının en büyük sebeplerinden biri de İran'ın nükleer kazanımlarını kontrol altında tutmak, bununla birlikte ekonomik olarak avantaj sağlamaktır. Rusya'nın İran'ın yapmış olduğu nükleer faaliyetleri desteklemesinin altında yatan en önemli sebep, eski Sovyet coğrafyasında yer alan ve geneli Müslüman olan ülkeler üzerinde İran'ın dini kimliğinden doğabilecek tehlikeleri bertaraf etmektir. Rusya, İran'dan gelebilecek bu tehlikeye karşı politikasında genelde başarılı olmuş, başlangıçta bahse konu coğrafyada aktif bir politika izleyen İran, sonraları pasif bir politika izlemiştir (Erceylan, 2007: 69).

Rusya'nın İran'la işbirliği içerisinde olmasının Rusya açısından diğer bir önemi ise, Rusya'nın İran ile işbirliği sayesinde Avrasya'daki doğalgaz ve enerji hatlarını kontrol altında tutmak istemesidir. Bu açıdan bakıldığında böyle bir durum karşısında Rusya, bölgede etkinliği hissedilen ABD karşısında rahatsız olacaktır. Ancak olası İran, Rusya ve Çin birlikteliği, ABD'nin etkinliğini etkisiz hale getirebilir. Şuan böyle bir durum muhtemel gözükmemektedir. İran'ın nükleer faaliyetler başta olmak üzere birçok konuda ABD'ye gösterdiği direnç, ABD'nin Orta Asya, Orta Doğu ve Kafkaslarda işini güçleştirmekte ve bu durum da Rusya'nın işine gelmektedir. ABD'nin eline geçmiş bir İran, sonuçta Rusya'nın Orta Doğu ve Kafkaslardaki durumunu olumsuz etkileyecektir. Dolayısıyla hem İran olsun hem de Rusya, ABD karşısında birbirlerine muhtaç durumda bulunmaktadır.

2.3.3.2. Çin

Çin'in de, Rusya gibi İran'la olan nükleer işbirliği 1979 İslam Devrimi sonrasında gelişmiştir. Özellikle 1980-88 İran-İrak Savaşı'nda İran'ın Batılılardan göremediği gerekli silah desteğini Çin'den görmesi, ilişkilerin başlaması açısından bir ön ayak olmuştur. Böylece o dönem başlayan ilişkiler kendini nükleer faaliyetler konusunda da göstermiştir. İran'ın nükleer programı, İran'ın Rusya ve Çin ile olan ilişkilerinin artmasına sebep olmuştur.

Çin, artan enerji ihtiyacı konusunda İran ile uzun vadeli ve geniş kapsamlı anlaşmalar yapmaktadır. İran, şu anda OPEC (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) üyesi ikinci büyük petrol üreticisidir ve Aralık 2004'te Çin ile 70 milyar dolarlık bir petrol ve doğalgaz anlaşması yapmıştır. Çin'in şu ana kadar yapmış olduğu en büyük enerji anlaşması olan bu anlaşma, "Yüzyılın Anlaşması" olarak nitelendirilmiştir. Daha sonraki anlaşmalarla bu rakamın 150 milyar doları bulması beklenmektedir. Artan enerji ihtiyacı için istikrarlı enerji kaynaklarına gereksinim duyan Çin'in, İran'da çıkabilecek bir istikrarsızlıktan hoşnut olmayacağı aşıkardır (Köse, 2008: 50).

Çin'in, konunun BM Güvenlik Konseyi'ne götürülmesi yönündeki işlevi oldukça önemlidir. BMGK'nın Rusya gibi 5 daimi üyesinden biri olan Çin, İran'a yaptırım uygulaması hususundan yana olmamayı planlamaktadır. Çin'in bundaki amacının ise, İran ile ABD arasında arabuluculuk yaparak kendi gücünü dünyaya duyurma isteği olduğu düşünülebilir. Müzakere sürecinde İran'ın kendini yalnız hissettiği durumlarda Rusya ve Çin'in dengeleyici rol oynaması, müzakere sürecinin sağlıklı bir şekilde yürümesi açısından etkili olabilmektedir.

Çin'in öteden beri İran nükleer sorunu için sürdürdüğü diplomasinin özellikleri "çift yollu strateji" (dual-tracks strategy) olarak nitelenmektedir. Çin, İran ile diyalog yolunu sürdürmeyi umut etmekte, ancak bu çabalar başarısız kaldığı takdirde yaptırım seçeneğini destekleyeceğini açıklamaktadır. Çin, uluslararası toplumun İran'a yönelik baskı ve yaptırımlarının, tek başına, İran ile yaşanan nükleer programındaki çıkmaza çözüm getirebileceğine inanmamaktadır. Çin'in izlediği "çift yollu strateji" Pekin'in ABD ile pazarlık gücünü arttırmakta ve diplomasi manevrasının kabiliyetini güçlendirmektedir.

Ancak “çift yollu strateji”, mesele ile ilgili görüşme sürecinde Çin’in nihayetinde hangi yolu tercih edeceğinin tespitini zorlaştırmaktadır (<http://www.sde.org.tr/tr/kose-yazilari/377/iran-nukleer-sorunu-turkiye-ve-cin.aspx>).

Çin’in İran nükleer programı konusunda iki ilkesi bulunmaktadır: Bunlardan ilki; nükleer silahsızlanma sisteminin korunması yani, İran’ın nükleer silah üretmemesi. İkinci ilke ise; İran nükleer sorunun çözümü siyasal yollardan olmalı ve aşırı yaptırımlardan kaçınılmalıdır. Böylece gerçek anlamda nükleer program konusundaki niyetini açıklığa kavuşturan Çin, İran’ın faaliyetleri neticesinde hangi yönü tercih edeceğini açıkça ortaya koymalıdır. Aksi takdirde bazı anlaşılması zor ve içinden çıkılmaz tavırlar sergilemekle sorunu zaman içerisinde yayarak çözümünü uzatmakta ve kendi çıkarlarını korumaya çalıştığı izlenimini vermektedir. Böyle olunca da dünya, nükleer mesele konusunda Çin’den gelebilecek her türlü söylemi kendi açısından değerlendirmeye devam etmektedir.

Çin Sosyal Bilimler Akademisi Batı Asya-Afrika Enstitüsü’nün uzmanı Yin Gang’a göre, sert tavrını sergilemeye devam ederse İran’ı, Çin’in de kurtaramayacağı trajik bir sonuç beklemektedir. Bu durumda, nükleer sorunu sürümce de bırakmak en uygun seçenek olacaktır. Çin’in bu taktiğini kullanmasının sebebi de mevcut uluslararası siyasi ortamın, yani zaman ve mekanın müsait olmasıdır. Ayrıca bu yöntemle kendi müzakere avantajını arttırmaktadır, hem Batı ülkeleriyle hem de İran ile pazarlık yapabilmektedir. Çin, Batılılara karşı baş egecek dönemin geride kaldığı bilincindedir, ancak ABD-İran arasında yaşanabilecek çatışma hatta savaşı önleyemediği halde Çin’in bütün çıkarları zarar göreceği gibi uluslararası toplum tarafından izole edilme tehlikesi de söz konusu olacaktır. Belki ABD-İran arasında olasılıkla yaşanacak çatışma veya savaşların sorumlusu Çin olarak gösterilebilir (<http://www.sde.org.tr/tr/kose-yazilari/296/cinin-nukleer-sorun-uzerindeki-tutumu.aspx>).

Sonuç olarak, hem yurt içinde olsun hem de yurt dışında olsun istikrarlı bir ortama ihtiyaç duyan Çin için, Orta Doğu’nun da istikrarlı olması büyük önem arz etmektedir. Başta enerji ve petrol ihtiyacı için bağımlı hale geldiği İran, Çin için vazgeçilmez bir ülke konumundadır. Çin, İran nükleer sorunu karşısında hem kendi çıkarlarını korumak zorunda hem de Çin-ABD ve Çin-AB gibi büyük ülkelerle ilişkilerini sağlam ve istikrarlı bir şekilde devam ettirme zorunluluğu gibi karmaşık bir durumla karşı karşıyadır. Yani Çin’in

Orta Doğu ve bütün enerji güvenlik politikaları ciddi engellerle yüz yüze kalabilir. Onun için Çin'in, her tarafta dengeleyici bir rol üstlenmesi gerekmektedir.

2.3.3.3. Türkiye

İran-Türkiye arasında Şah döneminde başlayıp gelişen ilişkiler, 2002 yılına gelindiğinde nükleer sorunun ortaya çıkması ve kriz haline dönüşmesiyle ilişkilerde inişli çıkışlı bir durum gözlenmiştir. Türkiye'nin bir Orta Doğu ülkesi olan komşusu İran'da çıkan bu soruna kayıtsız kalması beklenemez. Böyle bir durumdan direk etkilenecek durumda olan ise, Türkiye'dir.

Türkiye, stratejik açıdan İran'ın Orta Doğu'da liderliğe oynamasına seyirci kalamaz. İran'ın nükleer silahlara sahip olması ve Orta Doğu'da kitle imha silahlarının yaygınlaşması, Türkiye'nin çıkarlarıyla örtüşmemektedir. Türkiye'nin NATO üyesi olması askeri açıdan bir güvenlik sağlayabilir, fakat nükleer silahlara sahip olmanın sembolik anlamı da önemlidir. Nükleer silahlara sahip olmak, caydırıcılığın ötesinde bölgesel hegemonya vizyonunun da bir göstergesidir. Türkiye kendi güvenliğiyle ve savunmasıyla ilgili konuları şansa bırakamaz. Nükleer silahların yayılmasının önlenmesi konusunda İran'a net mesajlar vermeye devam edilmelidir ancak tehdit yoluna gitmenin Türkiye için getireceği bir yarar olmayacaktır (Köse, 2008: 51).

Türkiye'nin nükleer krize karşı belki de tutumunu değiştirebilecek bir konu olan PKK sorunu, İran açısından politika haline getirilmiştir. İran'ın PKK politikası iki amaç çerçevesinde belki de nükleer kriz sürecine ışık tutacaktır: **1.** PKK ile mücadelede Ankara'yı memnun ederek Türkiye-ABD yaklaşmasını çatlatmak ve İran'a karşı uluslararası koalisyonunda önemli bir gedik açmak. **2.** PKK'yla mücadele yoluyla yakınlaşacağı Ankara'dan, nükleer krizde ABD'yi frenlemek için arabulucu olarak yararlanmak (Bila, 2006: 14). Türkiye için önemlilik arz eden bu konu, nükleer kriz konusunda Türkiye'nin nasıl bir tutum sergileyeceği ve krizi çözüm aşamasında ne şekilde davranacağı başta İran olmak üzere bütün dünya ülkeleri arasında merak konusu olmuştur.

İran, nükleer kriz sürecinin çözüm aşamasında Türkiye'nin arabuluculuk yaparak, her iki tarafı aydınlatıcı ve yatıştırıcı bir rol üstlenmesi gerektiği üzerinde durmaktadır.

Türkiye ise, sorunun barışçıl ve diplomasi yoluyla çözümlenmesi kanısındadır. Her iki ülke arasında sıkışıp kalan Türkiye, sorunu en az zararla atlatma düşüncesi içerisindedir. Bundan dolayı Türkiye, dürüst ve her iki tarafa mesafeli yaklaşmak durumundadır. Türkiye'nin çıkarına olan şey ise, müttefiki ABD ile komşusu İran'ın, kontrollü gerginlik siyasetini diplomatik yollarla sürdürmesidir.

Söz konusu gelişmelerden kuşkusuz en çok etkilenecek ülkelerden biri Türkiye'dir. İran'ın nükleer edinimi her şeyden önce yüzyıllardır süren Türk-İran ilişkilerindeki dengenin bozulması anlamını taşıyabilmektedir. Söz konusu durum, İran'ın Türkiye'ye karşı tutumunu ve bölge siyasetini değiştireceğinin farkında olan Türkiye de 2000 yılında rafa kaldırdığı nükleer programını tekrar kendi gündemine getirmekte ve nükleer faaliyetlerinin devam ettirilmesi yönünde çeşitli teşebbüslerde bulunmaya devam etmektedir.

Türkiye ile birlikte nükleer teknoloji diğer devletlerin de gündemine girmiş durumdadır. Nitekim İran'ın nükleer kulübe katılmasıyla, bu teknolojiye sahip olmak isteyen diğer devletlerin de- Türkiye, Japonya, Güney Kore, Ukrayna, Güney Afrika, Brezilya, Arjantin ve diğerleri- nükleer güç olma çabalarına meşru bir zemin oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu doğrultuda, dünyada yeni bir silahlanma yarışı başlayabilir. Ancak her ülke farklı ekonomik ve teknolojik kapasiteye sahip olduğundan, devletler güçlü olan karşısında denge kurabilmek adına güçlerini birleştirme yoluna gidebilirler. Dolayısıyla meydana gelebilecek yeni bir silahlanma yarışı, dünya üzerindeki güç dengesinin sağlanabilmesi adına yeni bloklaşmaların ortaya çıkmasına neden olabilir (Hüseyinoğlu, 2007: 392).

2.3.3.4. İsrail

İsrail, 1960'lı yılların ortalarından itibaren nükleer silah potansiyeline sahip ve şu ana kadar da 200'e yakın nükleer savaş başlığına sahip olduğu söylenen bir Orta Doğu ülkesidir. İsrail, kendi güvenliği açısından Orta Doğu'da nükleer silaha sahip tek ve egemen ülke olma isteğini korumak istemektedir. Orta Doğu'da tek güç olarak kendini gören İsrail, dolayısıyla da İran gibi nükleer enerji elde etme girişiminde bulunan bir ülkenin etkinliğini bertaraf etmek istemektedir. Bu amaçla, "İrak'ın 1970'li yıllarda

nükleer silah geliştirme projesi olduğu iddiasıyla, kritik aşamaya geldiğini düşündüğü Osirak nükleer reaktörüne İsrail'in, 1981 yılında bir hava saldırısı düzenlemesini hatırlayan birçok uzman; İran'a karşı da böyle bir olasılığın varlığından söz etmektedir. ABD Başkan Yardımcısı Dick Cheney; İsrail'in böyle bir niyeti olabileceğine işaret etmiş, İsraili yetkililer de 'Umarız, ABD bu işi bize bırakmaz.' Şeklinde görüş ortaya koymuşlardır. Ancak, kısıtlı ve belli hedeflere karşı nokta vuruşlarından söz ediyor olsak da, İsrail'in, İran'daki nükleer tesislere karşı hava saldırısı gerçekleştirmesinin önünde de ABD için geçerli zorlukların bir kısmı bulunmaktadır (Kibaroğlu, 2006: 110).

İsrail, İran'ın nükleer enerji üretmesinden rahatsız olduğunu her fırsatta dile getirmektedir ve uzun vadede bölge güvenliği açısından İran'ı en büyük tehdit olarak görmektedir. Aynı şekilde İran da İsrail'i "haritadan tamamen silinmesi gereken" bir ülke olarak görmektedir. ABD ile birlikte hareket etmeyi uygun bulan İsrail, İran gibi hassas bir konuda ABD'nin bilgisi dışında ve onayı olmaksızın herhangi bir askeri müdahaleye girişmekten kaçınmaktadır. Böyle olunca, ABD ve İsrail'in koordineli bir şekilde hareket etmesi kaçınılmazdır.

Öte yandan, İran Cumhurbaşkanı Mahmut Ahmedinejad, İsrail'i devamlı gündemde tutarak İsrail karşıtlığı üzerinden İslam dünyasının sempatisini kazanmaya çalışmaktadır. İran bu yolla bir yandan da kendi üzerinde toplanan dikkatleri başka noktalara yönlendirmek istemektedir. Ahmedinejad, İsrail hariç herkesle görüşebileceğini söylemektedir. İsrail'in gündemde tutulması, İran açısından taktik bir hamle olarak değerlendirilebilir. Herhangi bir ABD askeri müdahalesinde de, misilleme açısından İsrail öncelikli hedef konumunu sürdürmektedir. Olası müzakere sürecinde İsrail'in sahip olduğu nükleer silahlar gündeme gelecektir ve ABD de İsrail'in güvenliği için birtakım taleplerde bulunacaktır. Bu krizde İsrail'in mümkün olduğunca ikinci planda kalması, ilişkilerin gerginleşmesini engelleyebilir (Köse, 2008: 51-52).

İsrail'in aslında korktuğu, İran'ın NPT'den doğan haklarını kullanarak nükleer silah yapabilecek altyapıya ulaşması ve sonrasında anlaşmadan çekildiğini açıklayarak nükleer silah geliştirdiğini açıklamasıyla, diğer bölge ülkelerinin de bundan destek alarak aynı yolda ilerlemeleridir. Böyle bir durum karşısında İsrail, bir ülkeyle uğraşırken bu sefer karşısında diğer bölge ülkelerini de görmektedir. İsrail'in tehdit algıladığı ülke sayısı

artmaktadır. Kısa bir süre sonra da Orta Doğu'da hatırı sayılır miktarda nükleer silah birikimine sahip ülke sayısı hızla artmıştır.

İsrail, İran'daki bu gelişmelerden son derece rahatsız olduğunu ifade etmektedir. İsrail'e göre; İran, Hizbullah'ın bir numaralı destekçisi olup, İsrail'in herhangi bir sınır içinde var olma hakkını reddeden bir rejimdir. Eğer bu rejim nükleer silaha sahip olursa, son derece tehlikeli bir durum ortaya çıkar. İran, özellikle Orta Doğu'nun bugünkü durumunda tek ve en büyük ordusuyla yeterli harp tecrübesine sahip bir ülke olması nedeniyle, İsrail için birinci derecede tehdit olarak sayılmaktadır. İsrail, İran'ın nükleer silah programı ile ilgili, "bölge güvenliği için muazzam bir tehdit" şeklinde değerlendirme yapmasına rağmen; sahnede çok fazla görünmeden, sorunun ABD tarafından çözülmesini bekleyen bir tutum sergilemektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. NÜKLEER KRİZ'İN TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ'NE ETKİSİ

3.1. Kriz Süreci'nde Türkiye'nin Rolü

Türkiye, 1979 İslam Devrimi sonrası bozulan ABD-İran ilişkileri sonrası gelişen ve ilk tohumlarını 2002 yılında vermeye başlayan nükleer kriz sürecinden bölge ülkesi olması dolayısıyla fazlasıyla etkilenecek bir ülke konumundadır. Komşusu olan İran'ın sözde nükleer silahlanma yarışına girmesi Türkiye'nin nükleer bir çember içinde kalmasına neden olacaktır. Tabii ki bu durumun Türkiye'yi olumsuz etkilemesi kaçınılmaz olacaktır. İran ve ABD gibi iki ateş arasında kalan Türkiye, her iki ülke arasında dengeleyici bir rol üstlenerek hiçbirinin tarafına geçmeden ortada yer alarak yatıştırıcı ve aydınlatıcı bir rol üstlenme gayreti içerisinde. Her ne kadar her iki ülke kendince haklı sayılarak Türkiye'nin kendi tarafında yer almasını ve kendi lehine karar vermesini istese de bu Türkiye açısından mümkün gözükmemektedir.

İran ve ABD arasında yaşanan bu önemli gelişmeler sırasında, krizin çözümüne katkıda bulunması amacıyla Türkiye'nin gerekirse iki ülke arasında arabuluculuk görevini üstleneceği ifade edilmiştir. Tabii ki Türkiye'nin gerçekleştirmeye çalışacağı arabuluculuk çabaları hem kendi diplomatik başarısı hem de bölgenin istikrarı açısından önemlidir. Gerekirse ve yeri geldiğinde bu faaliyetlerin devam etmesi gerektiği de kaçınılmazdır.

Türkiye'nin arabuluculuk görevini yerine getirmesi açıklamasını takiben Ankara'ya iki üst düzey ziyaret yapılmıştır. Birincisi; ABD Ulusal Güvenlik Danışmanı Stephen Hadley, ikincisi de İran Dışişleri Bakanı Manuçehr Mottaki. Birbiri ardına gerçekleşen bu iki ziyaret dünya kamuoyunun dikkatini çekmiş ve Türkiye'nin bahsedilen arabuluculuk rolünü üstlenip üstlenemeyeceği kafalarda soru işareti olarak belirlemiştir. Dışişleri Bakanı Ali Babacan, Stephen Hadley ile yaptığı toplantıda Türkiye'nin krizin çözülmesi adına tüm tarafların kendisinden beklediği çabaları göstermeye hazır olduğunu ve krizin diyalog

yoluyla çözümlenmesini istediklerini söylemiştir. İran Dışişleri Bakanı Mottaki de Babacan'la yaptığı görüşmede son faaliyetleri ve konuya ilişkin tutumları hususunda komşuları olan Türkiye'yi bilgilendirdiklerini söylemiştir ('Tahran Trafığı', Akşam, 16 Ekim 2008).

Gerek NATO üyesi ve ABD müttefiki bir ülke olarak, gerekse İran'ın komşusu olarak Türkiye, her iki ülke arasında "kolaylaştırıcı" bir rol üstlenebilecek, her iki taraftan alacağı mesajları art niyetsiz olarak tarafsız bir şekilde iletebilecek ve her iki tarafın güvendiği bir aktör konumundadır. Ancak Türkiye'ye olduğundan fazla bir sorumluluk yüklemek de haksızlık olacaktır. Çünkü şuna kadar büyük güçlerin bile çözmekte zorlandığı bu sorunun kaynağında daha farklı değişkenler yer almakta ve bu sorun bir tek ülkenin girişimiyle çözülebilecek nitelikte gözükmemektedir. Zaten bu soruna taraf olan ülkeler, Türkiye'ye izin verebildikleri ölçüde Türkiye de bu sorunun çözümüne taraf olabilmektedir. Ancak her şeye rağmen Türkiye'nin bu çabaları hem kendi güvenliği hem de bölge istikrarı açısından önemli girişimlerdir.

Başından beri tarafsız konumunu muhafaza etmeye gayret gösteren Türkiye, özellikle son bir yıl içerisinde aktif olarak sürece dahil olmaya ve kimilerine göre kolaylaştırıcı kimilerine göre arabulucu rolünü üstlenmeye çalışmıştır. Bu tabloda Türkiye'nin yapmaya çalıştığı, tansiyonu düşürmek ve diplomatik kanalları açık tutmaktır. Bu krizin niteliğinden dolayı ve krizin ardındaki diğer derin meseleler dolayısıyla Türkiye'nin bu senaryoda arabulucudan ziyade kolaylaştırıcı aktör olabileceği daha önce defalarca tekrarlandığı gibi yeniden hatırlatılmalıdır.

Yanı başında cereyan eden bu krizin tırmanmasını önlemek ve olası sonuçlarından mümkün mertebe korunmak adına Türkiye tarafından yürütülen bu faaliyetler, kimilerince takdir edilirken, kimilerince de tenkite maruz kalmıştır. Son zamanlarda özellikle Başbakan Tayyip Erdoğan tarafından İran'ın nükleer programını destekleyen ve Batı'nın bu konuya çift standartlı bir şekilde yaklaştığını ifade eden konuşmaların belki de fazlaca tekrarlanmış olması, Türkiye'yi Batılı dostlarına karşı zor durumda bırakmıştır. Hatta Türkiye'nin tarafsızlığını sorgulayan yorumlara daha sık rastlanır olmuştur (<http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1353>).

Amerika ve İran arasında cereyan eden bu krizin diplomatik çabalarla aşılammaması durumunda İran, Irak örneğinde olduğu gibi ABD'nin askeri bir harekatiyle karşı karşıya kalabilir. Bu olayın silahlı bir mücadeleye kadar varması hiç şüphesiz bölge ülkelerini de ciddi zararlara sevk edebilir. Türkiye'nin ise bölge ülkesi olması dolayısıyla birinci dereceden etkilenmesi kaçınılmazdır. Amerika böyle bir durumda Türkiye'den hava koridoru, kara kuvvetlerinin desteklediği bir cephe, liman ve hava üssü gibi askeri isteklerin yanı sıra ekonomik ilişkilerin durdurulması ve İran'daki Türk kökenli nüfusun İran'a karşı hareketlendirilmesini talep edebilir.

Türkiye bu taleplere olumlu yanıt verirse;

- İran'ın teröre verdiği desteği arttırması sonucu ortaya çıkabilir. Nitekim İran, Türkiye'nin Kuzey Irak'ta terör örgütlerine karşı yaptığı harekate destek vererek Türkiye ile ilişkilerini iyileştirmek istemektedir. Ancak Türkiye'nin dahil olduğu bir operasyonda İran'ın tutumu tam tersine dönebilir.
- İslam Konferansı teşkilatı üyesi olan Türkiye'nin, Amerika'nın ve müttefiki İsrail'in yanında bir tutum sergilemesi Arap dünyası ile olan ilişkilerini zedeleyebilir.
- Ortaya çıkacak olan ambargo durumu Türk ekonomisinde ciddi yaralanmalar yaratabilir.
- Türk kamuoyu Müslüman bir ülkeye karşı yapılan harekate dahil olunmasına tepki verebilir ve bu durum mevcut hükümetin zor durumda kalmasına neden olarak ülke içinde siyasi istikrarsızlığa yol açabilir.
- İran'da ortaya çıkan boşluk nedeniyle azınlık sorunu karşımıza çıkabilir.
- Amerika dış politik sorunlarda Türkiye'ye verdiği desteği arttırabilir.
- Harekat sonrası yeni süreçte bölgesel güç olarak Türkiye, İran'da söz sahibi olabilir.

Türkiye'nin Amerika'nın taleplerini reddetmesi durumunda ise;

- Amerika ile olan ilişkiler Irak'ın ardından İran'da iyice yıpranır.
- Türkiye karşıtı lobicilik faaliyetleri hızlanır.

- Türkiye'nin dış sorunlarında verilen destek geri çekilebilir. Örneğin, Ermeni yasa tasarıları başta Amerika olmak üzere müttefiklerinde hızla geçebilir. Fransa'da (Sözde) ermeni soykırımının inkar edilmesi 1 yıl hapis ve 45 bin euro para cezası ile cezalandırılması, Amerika ve müttefiklerinde hızla yankılanabilir.
- Orta Doğu ülkeleri gözünde ABD gibi büyük bir güce ikinci kez direnen Türkiye'nin prestij ve saygınlığı artar ve Türkiye model ülke konumuna geçebilir (Ercan ve Hamarat, 2007: 357-358).

Türkiye'nin bu sorun karşısındaki tutumu, Ulu Önder Atatürk'ün sözlerinde olduğu gibi “ Yurtta Sulh, Cihanda Sulh” u gerçekleştirme yönünde olmalıdır. Uluslararası hukuka aykırı davranılmamalı ve dış politikada mevcut statükoyu devam ettirmeye çalışılmalıdır. Türkiye, ülkeler arasında işbirliğine yönelik güvenlik arttırıcı önlemler ele almalıdır. Sonuçta, İran bölgede gücü yadsınamayacak ve inkar edilemeyecek derecede büyük bir ülkedir. Bu yüzden İran, bölgede uygulanacak politikaların dışına itilmeyerek, bölgede ortak güvenlik politikası oluşturmaya yönelik yapılan çalışmalarda daha güvenilir bir komşu haline getirilebilir.

Türkiye'nin İran'ın nükleer kapasite geliştirmesine bakışında etkili olan unsurlar, öncelikle iyi komşuluk ilişkilerini sürdürmek ve bölgenin yeni bir istikrarsızlığa sürüklenmesini önlemek kaygılarıdır demek yanlış olmayacaktır. Türkiye'den, kendisinin de taraf olduğu ve nükleer enerjinin barışçıl amaçlarla kullanılmasına imkan veren NPT'den doğan haklarını, İran'ın kullanması konusunda olumsuz bir tutum içinde bulunması doğal olarak beklenemez. Ancak İran'ın haklarını kullanmasının yanı sıra, sorumluluklarını da tam olarak yerine getirmesi konusunda Türkiye bazı telkinlerde bulunmaktadır. Çünkü bu sağlanamaz ve süreç ABD'nin (İsrail ile birlikte veya tek olarak) askeri bir girişimde bulunmasına yol açarsa, bu durumdan en büyük zararı görecektir. Hem bölgede istikrarsızlık daha da genişleyecek, hem de olası bir askeri hareket konusunda Türkiye, ABD'nin ve buna karşı İran'ın güçlü talepleri ile karşı karşıya kalabilecektir (Kibaroglu, 2006: 116).

Nükleer kriz süreci boyunca tarafsız konumunu muhafaza etmeye çalışan Türkiye, aktif olarak gerek yatıştırıcı gerekse arabulucu rolünü üstlenerek sürece dahil olmaya

çalışmıştır. Bu görünen tabloda Türkiye'nin yapmaya çalıştığı, iki ülke arasındaki tansiyonu kontrol altına almak ve sorunu diplomatik yollardan çözüme kavuşturmak için çalışmıştır.

3.2. Kriz'in Türkiye'ye Etkileri

İran'ın nükleer silah geliştirme girişiminde bulunması, Türkiye'yi birçok yönüyle etkileyebilecek bir gelişme olacağına kesin gözüyle bakılmaktadır. 1639 tarihli Kasr-ı Şirin Anlaşması'ndan günümüze kadar geçen süre zarfında Türkler ile İranlılar arasında zaman zaman inişli çıkışlı mücadele ortamı olmasına rağmen ilişkiler genel olarak iyi bir şekilde seyretmiştir. Şuan ki duruma bakıldığında ise, komşu olmaları dolayısıyla ortak bir geçmişleri, tarihleri ve gerek askeri anlamda olsun gerekse coğrafi ve demografik açılarından birbirine denk sayılan bu iki ülke, özellikle de nükleer sorun meselesinde önceki iyi ilişkileri deva ettirebilme konusunda tereddüde düşmüşlerdir. İran'ın nükleer çabalarının Türkiye tarafından destek göremez bir hal alması, İran yönetiminin Türkiye ve Türk halkına karşı tutum ve davranışlarını değiştirebilir.

İran'ın nükleer silah kapasitesi üretmesinin Türkiye açısından olumsuz bir etkisi de, Türkiye'nin uluslararası anlaşmalardan doğan yükümlülüklerin yerine getirilmesi konusunda hemen yanı başında yer alan olumsuz bir örneğin var olmasıdır. Bu İran'ın nükleer enerji üretme faaliyetleri konusunda gerekli hassasiyeti göstermemesi, enerji üretme konusunda gösterdiği çalışmaların denetlenmesine fırsat vermemesi ve en önemlisi de uluslararası anlaşmalardan doğan hakların kendisine verdiği yetkiyi kullanması bir yana yaptığı çalışmalarını gizlilik içerisinde sürdürmesidir. Bu şekilde davranan bir İran, kendisine yardım konusunda desteğini almak istediği Türkiye karşısında bölge istikrarının sağlanması konusunda güven sarsıcı bir duruma düşmektedir. Böyle olunca Türkiye de, bu soruna ihtiyatlı bir şekilde her iki ülke tarafına eğilmeden kendi çıkarlarına da ters düşmeyecek bir şekilde hareket etmesi gerekmektedir.

Olası bir Amerika-İran çatışmasında Türkiye uzun yıllardır müttefiklik ilişkisi içinde olduğu ABD yanında yer alırsa, her ne seviyede destek verirse versin (hava sahası veya üslerin kullanılması ya da aktif katılım), Türk-İran ilişkilerinin çok uzun yıllar boyunca tamir edilmesi mümkün olmayabilecek yaralar alması kaçınılmaz görünmektedir. Bu durum her iki ülkenin üst makamlarında bulunan kişiler tarafından açık

ya da ima yoluyla ifade edilmektedir. Buna karşılık ABD'ye karşılık bir tavır takınılır ve hiçbir talebine olumlu yaklaşılmazsa, başta Irak'ın yeniden yapılanması, Büyük Orta Doğu Projesi, Kıbrıs Sorunu ve Türkiye'nin Avrupa Birliği ile müzakere süreci gibi konularda ABD'nin Türkiye lehine bazı adımlar atması olasılığı azalabilir (Kibaroglu, 2004: 30-32).

Türkiye gerek ekonomik bakımdan gerek siyasi ve askeri bakımlardan ABD ile belli seviyelerde ilişki götürmekte önemli çıkarları olan bir ülkedir. Geniş bir perspektiften ve uzun vadeli olarak konuya yaklaşılması esastır. Türk-Amerikan ilişkilerindeki gelişmelerin Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilere de yansması beklenebilir. Iraktaki gelişmeler ve özellikle Kürt gruplara İsrail'in vermekte olduğu destek sebebiyle sıkıntılı bir dönem geçiren ilişkilerin, İran konusunda Türkiye'nin alacağı tavra bağlı olarak bir seyir izleyeceğini söylemek mümkün (Kibaroglu, 2005: 246-264).

Eğer Amerika, İran'la aralarında mevcut olan bu sorunda silahlı gücünü kullanma konusunda başarısız olursa, Irak örneğinde olduğu gibi İran'a karşı da askeri bir müdahale yapmaktan çekinmeyecektir. İran'ın nükleer tesislerinin hem sayıca fazla olması hem de bu tesislerin yerleşim yerlerinin merkezinde ve çevresinde toplanması bunlara karşı yapılacak olan müdahalenin ne tür boyutta yer alacağı ve ne tür sonuçlar yaratacağı tartışma konusu yaratacaktır. Askeri alanda kazanılacak bir başarı karşısında siyasi anlamda yaşanacak sorunlar konunun bugünlere daha sorunlu bir şekilde taşınacağını gözler önüne serecektir.

İran'a yapılabilecek bir askeri operasyon, Türkiye açısından da birçok riskler taşımaktadır. İran'ın Türkiye üzerinden vurulmasına izin vermek, Türkiye'yi bu konuda birincil derecede müdahil konumuna getirecek ve bu tavır Türkiye-İran ilişkilerini gerginliğe sürükleyecektir. Böyle bir tavrın doğurabileceği güven tahribatını gidermek, Türkiye ve İran açısından kolay olmayacaktır. Türkiye-ABD ilişkileri de böyle bir kriz sonucu belirsiz bir sürece girebilir. Türkiye'nin ABD'den uluslar arası örgütlerle koordineli şekilde hareket etmesini talep etmesi ve bu çerçevede yardıma hazır olduğunu belirtmesi daha tutarlı bir strateji olacaktır (Köse, 2008: 77).

Türkiye'nin özellikle PKK sorunu konusunda da İran'la siyasi, askeri ve ekonomik alanda ilişkilerini geliştirmek istemesi, buna karşılık da İran'ın, ABD baskısı nedeniyle PKK sorunuyla mücadele girişiminde olduğunu göstererek Türkiye'nin desteğini

kazanmak istemesi, bunun ötesinde de Türkiye'nin de iyi komşuluk ilişkileri, güvenlik ve ekonomik menfaatler çerçevesinde bu yakınlaşmaya cevap verdiğini, ancak bunu karşılıklı güven sorunu nedeniyle belli ölçüler dahilinde yaptığını söylemek mümkündür. Sonuçta ABD-İran gerginliğinde Türkiye, bir yanda komşusu İran ile diğer tarafta müttefiki ABD arasında sıkışıp kalmaktadır.

Bu nedenlerle Türkiye'nin krizin çözülmesi için diplomasi ve müzakere yolunun sonuna kadar devam ettirmesi yönünde hareket etmesi ve her iki tarafı da çatışmadan uzaklaştırmak için gayret göstermesi gerekmektedir. Müdahale kaçınılmaz duruma gelmişse, tarafsız bir tutum içinde olması ve bir tarafın politikalarına meyiletmek yerine, kendi çıkarlarını belirleyip korumanın yollarını araması gerekmektedir. Bu konuda çok zor durumda kalması halinde, tepkilere neden olmayacak şekilde ilerleyen zaman içinde, menfaatlerini çok iyi gözeterek ABD'ye dolaylı destek vermesi tercih edilebilir. Ancak ne ABD'nin güvenilir bir müttefik olduğunu, ne de İran'ın güvenilir bir komşu olduğunu söylemek mümkün değildir (<http://www.ekoenerjidergi.com/node/80>).

İran'ın terörizmi desteklemesi, İsrail'i tehdit ederek tamamen haritadan silinmesini istemesi, nükleer çalışmalarıyla dünya enerji güvenliği için tehdit oluşturması ve belki de en önemlisi mevcut baskıcı rejimini kalıcı hale getirmek istemesi, ABD'nin bölgedeki çıkarları için büyük bir tehdit algılaması olarak görülmektedir. İran ise, bütün bu sayılan isteklerini yerine getirmesi için ABD'yi kendi hakkında yapmış olduğu bu iddialardan caydırması gerekmektedir. İran'a göre bunu gerçekleştirmenin yolu nükleer silah edinebilmeden geçmektedir. Hal böyle olunca, bu girişimde olduğu hissini veren İran, ABD'nin muhtemel bir askeri müdahalesiyle karşı karşıya kalabilir. ABD tarafından yapılabilecek bir hareket dolayısıyla da komşu Türkiye'yi etkisi altına alacaktır.

İran sorununun Türkiye'ye etkileri üç alanda görülecektir: Bunlar; ekonomik, politik ve güvenlik alanlarıdır. Kriz derinleşir ve BM yaptırım kararı alacak olursa Türkiye buna uymak zorunda kalacaktır. Alınacak karardan ulaşım, turizm, dış ticaret ve enerji sektörleri çeşitli şekillerde etkilenecektir. Özellikle enerji sektörü, küresel fiyat artışı ile boru hatlarının durumu ve petrol kaçakçılığı gibi konulardan etkilenecektir.

Sorunun etkileyeceği bir diğer alan ise, iç ve dış politikadır. İran sorunu Türk iç politikasını başta Kürt sorunu olmak üzere, kamuoyunda ideolojik bölünme ve siyasi karar alma sürecindeki aktörlerin rollerinin yeniden tanımlanmasına kadar çeşitli çevrelerde etkileyecektir. Kürt sorunu Irak'taki gelişmeler de dikkate alındığında beka sorununa dönüşebilir. Aynı şekilde İran sorunu Türk dış politikasını da etkisi altına alacaktır. Bu bağlamda Türkiye'nin ABD, İsrail, Azerbaycan, Ermenistan, Rusya, AB ve Irak'la ilişkileri etkilenecektir (Özcan, 2006: 2-3).

ABD-İran anlaşmazlığının Türkiye açısından yarattığı en önemli sorunlardan bir diğeri ise, güvenlik konusundadır. İran, hem Türkiye olsun hem de ABD olsun her iki ülkeye zarar vermek için önemli bir konu olan terör kartını ortaya koyacaktır. Özellikle Türkiye için önemlilik arz eden bu konu, Türkiye'nin İran ile ABD arasında bir seçim yapmasına sebebiyet verecektir. Dolayısıyla da, Türkiye büyük bir ihtimalle tercihini ABD tarafında kullanacaktır.

Türkiye'nin, İran'a karşı olası bir müdahalede etkilenmesi ve İran'ın, Türkiye'nin ABD yanında yer alma ihtimali dolayısıyla güvenliğini nasıl etkileyeceğini maddeler halinde saymak gerekirse:

1. Türkiye ve İran arasındaki dengeler nükleer silah sahibi olduğu takdirde İran lehine bozulabilir.
2. Bu durum Türkiye'nin iç ve dış güvenliğini, bölgesel konumunu ve Orta Asya'ya açılımını olumsuz etkiler.
3. İran'ın Yunanistan, Ermenistan ve Suriye ile geliştirmiş olduğu ittifak ilişkileri Türkiye'nin aleyhine bir yönde artarak gelişebilir.
4. İran-Yunanistan ittifakı Türkiye'nin Yunanistan'a karşı olan stratejik derinliğini ortadan kaldırabilir.
5. İran-Ermenistan ittifakı Ermenistan'ın haksız taleplerini güçlendirebilir.
6. İran-Suriye ittifakı Suriye'nin sınır aşan sular ve Hatay konusundaki eski (aşlında değişmeyen) tutumuna dönmesine yol açabilir (Kibaroğlu, 2006: 15-16).

ABD'nin İran'a yönelik yapacağı olası bir hareket sırasında Türkiye'nin de kendi imkanları dahilinde alabileceği bazı önlemler vardır. Bunları sıralamak gerekirse:

1. Türkiye'nin İran'ın nükleer programı konusundaki stratejisi "İran'ın nükleer silah sahibi olmamasını sağlamak" şeklinde olmalıdır.
2. Bu hedefe askeri araç ve yöntemler ile ulaşmaya çalışmak İran'ın nükleer silah edinme çabalarını geciktirebilir, ancak iç ve dış desteği arttırabilir.
3. İran'ın "objektif güvenceler" verme önerisi ciddiyetle ele alınmalı ve daha ileriye götürülmelidir.
4. Türkiye Hava Gücünü arttırmalıdır ve ek olarak Hava Savunma Sistemleri'ni de düşünülmelidir (Kibaroglu, 2006: 17).

Bütün bu yukarıda ifade edilen gelişmeler üzerine İran, nükleer faaliyetleri konusunda geri adım atmayacağı ifadesini kullansa ve ABD'nin askeri bir müdahalesiyle de karşılaşsa, Türkiye'nin İran'a karşı ABD ile işbirliği yapamaz duruma gelmesinde birçok neden rol oynayacaktır. Bunlara kısaca değinmek gerekirse:

- Türkiye ile İran ilişkileri 1979'dan bu yana gelen süreçte en iyi dönemini yaşamaktadır. Uzun yıllar süren krizler bitmiş, Türkiye "İran İslam Cumhuriyeti" ile birlikte yaşamayı öğrenmiştir. Bunda hiç şüphesiz İran'ın 1999 sonrasında başlayarak PKK konusunda Türkiye ile işbirliği yapmaya başlaması da etkili olmuştur.
- Siyasi ilişkilerdeki olumlu gelişmelerin yanı sıra iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler de son derece gelişmiştir. İki ülke ticaret hacmi ya da doğalgaz boru hattı gibi Türkiye için hayati konuların yanı sıra, Türkiye İran'ın Avrupa'ya açılan kapısı ise, İran da Türkiye'nin Orta Asya'ya açılan kapısıdır.
- Türkiye'nin İran ile ilgili temel tarihsel endişesi değişmemiştir: Kürt faktörü, Türk dış politikasının geleneksel refleksi bakımından düşünüldüğünde, İran'a yapılacak her türlü ambargo/harekat ve İran rejiminin iç ve dış yollarla destabilize edilmesi Kürt milliyetçiliğine yarayacak ve (hele Kuzey Irak faktörü de hesaba katıldığında) bir Kürt devleti kurulması ihtimalini kuvvetlendirecektir.

- Kürt faktörü dışında da, Irak Sorunu'ndan sonra bölgede bir İran Sorunu'na gerek yoktur. Türkiye Irak örneği ve tecrübesinden sonra bölgede Amerikan harekatı sonrası oluşacak yeni bir istikrarsızlık ve kargaşa istememektedir.
- ABD'nin 11 Eylül sonrası geliştirdiği Orta Doğu politikası sonucu Türkiye, komşuları ile ilişkilerinde ekonomik ve siyasi bakımdan izole olmaya zorlanmaktadır. Türkiye son yıllarda (Ermenistan hariç) bütün komşularıyla ilişkilerini düzeltmişken şimdi ABD politikaları sonucu komşularıyla ilişkileri tekrar belirsizliğe sürüklenmektedir. Irak'taki durum, belirsizliğini korumaktadır; Suriye ile ilişkiler konusunda Türkiye zaten baskı altındadır. Şimdi İran ile de siyasi ve ticari ilişkilerini sınırlamaya ya da bitirmeye zorlanması dış politikasında bölgesel bir güç rolü oynama hedefini benimsemiş bir Türkiye bakımından kabul edilemez görülmektedir.
- En son ama belki de en önemli faktör ise, Türk kamuoyundaki eğilimdir. Yapılan çeşitli kamuoyu yoklamaları bize Türk kamuoyunun büyük çoğunluğunun muhtemel bir ABD harekatı karşısında Türkiye'nin tarafsız kalması eğiliminde olduğunu göstermektedir (Çetinsaya, 2006).

Sonuç olarak, Türk dış politikasının gerek geleneksel gerekse mevcut parametreleriyle düşünüldüğünde, ABD'nin mevcut İran politikası ve muhtemel eylemleri her bakımdan Türkiye'nin zararına sonuçlar doğuracaktır.

Türkiye ve İran aynı çember içinde yer alarak Batı'nın etki alanının dışına çıkıp Batı'dan gelen riskleri ittifak yaparak önleme imkanına sahiptirler. Böyle bir ittifak da ancak iki ülkenin tarihsel olarak devam eden güven problemini aşıp birbirlerinin dış politikaları konusunda bilgilenmeleri, özellikle Türkiye'nin İran'ı tanıyıp toplumsal yargılardan kurtulması, iki ülkenin ortak çıkarlarının tespit edilmesi ve bu çıkarlarının gerçekleşmesi için gayretlerini birleştirmeleriyle oluşabilir. Nihayetinde çok kutuplu bir dünyada bölgesel güç mücadelesi daha dengeli şartlar içinde olacaktır.

3.3. Nükleer Kriz'e İlişkin Çözüm Arayışları

Nükleer kriz konusunda muhatap olan her iki taraf ABD ve İran, diplomatik müzakereler olmak üzere bütün yolları denemelerine rağmen halen ortak noktada

buluşamıyorsalar ümitsizliğe kapılmadan her iki taraf için uygun olabilecek seçenekleri denemeleri gerekmektedir. Bu kriz sürecinde diplomatik müzakerelerin imkanlarını zorlamaları için bu ülkelere büyük iş düşmektedir. Ortaya çıkabilecek gerginlikleri en aza indirebilmek için her iki taraf açısından güven arttırıcı ve ortamı yumuşatacak olumlu gelişmeler ve somut adımlar atılabilir. Bu noktada aşağıdaki somut adımların atılması düşünülebilir:

- ABD'nin İran'ı “şer eksenli” ve “haydut devletler” listelerinden çıkarması;
- İran'ın rehine krizinden dolayı mağdur olan diplomatların ailelerinden özür dilemesi;
- Her iki tarafın düşük seviyede de olsa geçici diplomatik gözlemcileri birbirlerine yollamaları;
- ABD'nin İran'ın ABD bankalarında dondurulmuş hesaplarını serbest bırakması;
- İsrail'in kendi nükleer tesislerini UAEA denetimlerine açması veya sahip olduğu nükleer silah potansiyelini kademeli olarak azaltma yönünde kendiliğinden inisiyatif alması;
- Olumlu adımlar atmak ve jest açısından en uygun alan, ekonomik konular olduğundan, ekonomik işbirliği konusunda kapsamlı bir paket hazırlanması;
- Irak'ta İranlı bazı şirketlerin ihalelere girmesine izin verilmesi, bunun karşılığında da İran'ın, bazı temel ihtiyaçlarının karşılanması konusunda Irak halkına yardımcı olması;
- İran ile doğrudan ilişki kurmaya çalışan ülkelere baskı uygulamaktan vazgeçilmesi... (Köse, 2008: 66).

Tabii ki sonuç olarak yapılacak bu diplomatik müzakerelerde, nükleer kriz konusundaki çözüm arayışlarında her iki ülke ortaya gerçekleştirmek istedikleri taleplerini de gözler önüne sürecektir. Fakat önemli olan bu taleplerin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği konusudur. Sonuçta her iki ülke de kendi taleplerinin yerine getirilmesi hususunda çaba göstermekte ve sonuca ulaşmaya çalışmaktadır.

İran'ın Talepleri

- Nükleer teknolojiye sahip olmak (hem nükleer enerji hem de silah kapasitesine);
- ABD tarafından resmi olarak tanınmak ve diplomatik ilişkilerin kurulması;
- ABD'nin İsrail'e olan askeri desteğini kesmesi;
- Rejimin ve ülkenin güvenliğinin iç ve dış tehditlerden arınması;
- Orta Doğu'nun nükleer silahlardan tamamen arındırılması ve bu konuda uluslararası kamuoyu aracılığıyla şeffaf ve tarafsız bir rejimin oluşturulması;
- ABD'nin İran'da rejim değişikliği yapmaya yönelik faaliyetlerini durdurması ve rejim muhaliflerine destek vermemesi;
- Rusya, Çin ve AB gibi küresel güçlerden birinin garantörlüğü;
- Irak'ın geleceği konusunda daha fazla söz sahibi olmak;
- Orta Doğu siyasetinde daha etkin bir rol oynamak;
- Ekonomik yaptırımların ve ambargonun sona ermesi.

ABD'nin Talepleri

- İran'ın nükleer faaliyetlerine son vermesi (özellikle uranyum zenginleştirilmesi ve ağır su santrallerinin askıya alınması);
- Uluslararası gözlemcilere sınırsız haklar tanınması ve İran'ın nükleer tesislerine şeffaf bir denetim rejimi oluşturulması;
- İran'ın Irak'ta direnişçilere destek vermemesi ve Irak'taki faaliyetlerine son vermesi;
- Güney Lübnan'da Hizbullah'a maddi-manevi desteğin çekilmesi;
- İsrail'in tehdit edilmesine son verilmesi ve İsrail'in İran tarafından resmi olarak tanınması;
- İran'ın ABD karşıtı organizasyonlara destek vermemesi;
- İran'ın Amerikan karşıtı söylemine son vermesi;
- İran'da demokratikleşme ve sivil topluma destek verilmesi...(Köse, 2008: 66-67).

Yapılan müzakere sürecinde her iki ülkenin kendi ihtiyaçları doğrultusundaki talepleri karşılıklı anlaşarak ve tavizler verilerek aşılabilir. Bu aşamada öncelikle taviz verilebilecek veya verilemeyecek konuların belirlenmesi gerekmektedir. Bu hassas konuların müzakere masasına yatırılarak bir anda çözüme kavuşturulması beklentinin boşa çıkması anlamına da gelebilir. Onun için bu hassas konuların karşılıklı güven inşası içinde el alınması gerekmektedir.

Yukarıda bahsedildiği üzere her iki ülkenin kendi açılarından belirledikleri talepleri, tam anlamıyla da olmasa da kabul edilebilir bir senaryoya dönüşebilir. Bahsedeceğimiz bu olası senaryoların ne kadarı hayata geçirilir bilinmez. Her iki ülke açısından sıralayacağımız bu olası senaryolar şunlardır:

ABD Açısından Kabul Edilebilir Senaryo

- İran, uranyum zenginleştirme faaliyetlerine süresiz son verir;
- İran nükleer tesisleri, uluslararası organizasyonların sıkı denetimine açılır;
- İran, İsrail'i diplomatik olarak tanır ve tehdit etmeye son verir;
- Irak'ta istikrarın tesisi konusunda İran'la işbirliği sağlanır;
- İran; Hizbullah, Hamas ve diğer ABD ve İsrail karşıtı örgütlere desteğini keser.

İran Açısından Kabul Edilebilir Senaryo

- Nükleer faaliyetlerini sürdürür ve teknolojik bilgisini artırır;
- ABD tarafından resmi olarak tanınır ve güvenliği konusundaki kuşkuları giderilir;
- Orta Doğu tamamen kitle imha silahlarından arındırılır ve bu konuda yaptırımlarla desteklenmiş bir uluslararası rejim üzerinde uzlaşılır;
- ABD, İran'da rejim karşıtı faaliyetlere verdiği desteği keser;
- İran iktisadi bazı kazanımlar elde eder;
- Nükleer enerji konusunda Batı'nın desteğini alır;
- Irak'ta daha fazla söz sahibi olması sağlanır.

Bu iki ülkenin talepleri ve senaryolarına rağmen krize diplomatik bir çözüm bulma ümidinin halen tükenmediği düşünülmektedir. Bu çerçevede Türkiye'nin alacağı pozisyon son derece önemlidir. ABD'nin bütün baskılarına rağmen Türkiye'nin gerek Irak'ta Kürtlerin hamiliğine soyunmaktan kaçınması, gerek Suriye'ye yönelik girişimlerde askeri seçeneklere başvurulmasının engellenmesi ve gerekse de İran'a bir müdahalenin önlenmesi için elinden geleni yapması gerektiği düşünülmektedir. Ancak, şu da bir gerçektir ki, mevcut hükümetin bütün bu noktalarda nereye kadar ABD ile beraber olabileceği ve nereye kadar ABD'ye direnebileceği meçhuldür. Hükümetin mevcut durumda ABD politikalarına direnmesi ABD nezdindeki desteğini önemli ölçüde yitirmesine sebep olabilecektir. Ancak, ABD'ye iktidarda kalma karşılığında verilecek destek durumunda ise, yanı başımızda bir Kürt devleti de dahil olmak üzere Türkiye'nin parçalanma senaryoları ve bölgemizin istikrarsızlaştırılması hamleleri ile karşı karşıya kalmamız muhtemeldir. İran sorunu Türkiye açısından son derece zor ve karmaşık bir dış politika uygulamasını gerektirmektedir. İran'a bir müdahale Ankara'nın çıkarına olmadığı gibi Tahran'ın nükleer silahlara sahip olması da Türkiye açısından kabullenilemez bir gerçektir. Karşımızda zayıf olan diplomatik çözüm ihtimali dışında müdahale ve nükleer silah gibi iki kötü seçenek bulunmaktadır. Önümüzdeki günlerde bu iki kötü seçenek arasında tercih yapma durumunda kalabileceğimiz unutulmamalı ve gerekli hazırlıklar vakit geçirilmeden yapılmalıdır (<http://www.turksam.org/tr/a802.html>).

SONUÇ

İran'ın Kaçar Hanedanlığı'nın sona ermesi ve akabinde Şah rejiminin iktidarı ele geçirmesi ile başlayan süreçte, Türkiye ile ilişkilerin normal bir şekilde seyretmesi ve daha sonrası 1979 İslam Devrimi'nin ilan edilip tek kişi egemenliğinin ortadan kalkarak Şii yönetimin iktidara gelmesiyle ilişkiler, her anlamda sadece Türkiye ile olmamakla beraber diğer bölge ülkeleri ve Avrupalı ülkelerle de gerek isyan niteliğinde gelişen olaylarla gerekse de bölge ülkelerine Avrupalı ülkelerin saldırı düzenlemesiyle inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Türkiye-İran arasındaki geçmişten günümüze değin gelişen bu ilişkiler, bu çalışmanın başlangıç noktasını teşkil etmiştir.

Bu çalışmanın ikinci bölümünü ihtiva eden, İran'da ABD eliyle temelleri atılan bir nükleer programın, bugün için sorun teşkil eden bir konu haline dönüşmesi ve geniş çaplı bir krize neden olmasıdır. Bu bölümde İran'ın Şah döneminden başlamak üzere giriştiği nükleer faaliyetleri ve akabinde 1979 İslam Devrimi sonrasında da büyük bir azimle devam ettirdiği nükleer çabaları gelmektedir. Ancak bu çabalarında İran'a yardımda bulunan ülkelerin yanı sıra çalışmalarına köstek olan ülkelerde yer almaktaydı. Özellikle de ABD'nin İran'ın nükleer faaliyetlerinde ilk olarak yardım gördüğü ülke olmasına rağmen daha sonraları bu düşünce yerini Orta Doğu bölgesinde tek güç olarak söz sahibi olma fikrine bıraktı. Tabii ki İran'a yardım eden ülke olmamış değildir. Özellikle BMGK daimi üyelerinden olan ve alınan kararlarda söz sahibi olan iki ülke Rusya ve Çin, İran'ın nükleer enerji elde etme çabalarına destek veren ülkelerden olmuştur. Ancak ABD'nin diğer ülkelere yaptığı gibi baskıcı tutumları Rusya ve Çin'i İran'a karşı daha ihtiyatlı bir şekilde davranmaya sevk etmiştir. Bu iki ülkenin bu şekilde davranması ise, İran'ın yaptığı nükleer çalışmaları gizli bir şekilde yürütmesi ve UAEA'nın denetimine açık tutmamasından ileri gelmektedir. İran'ın bu şekilde çalışmalarını sürdürmeye devam etmesi, başta ABD olmak üzere nükleer krize taraf olan diğer ülkeler arasında da tartışmalara neden olmaktadır. Hal böyle olunca, ilk akla gelen ABD'nin Irak'a uyguladığı saldırının aynısını İran'a uygulama olasılığının gündeme gelmesidir. Ancak henüz böyle bir durum gündemde gözükmemesine rağmen ABD, her fırsatta bunu dile getirmekte, İsrail'i de yanına alarak diğer ülkelere de

yaptırım gücü uygulama tehdidinde bulunarak kendi safını güçlendirmektedir. Böylece Orta Doğu'nun tek hakimi ve bölgesel gücü olma yolunda hızlı adımlarla ilerlemektedir.

Çalışmanın son bölümünü ise, nükleer kriz sürecinin bölge ülkesi olması dolayısıyla Türkiye'ye etkileri ele alınmıştır. Türkiye, bir tarafta komşusu İran diğer tarafta müttefiki ABD arasında sıkışıp kalmıştır. Etkilenmesi en muhtemel ülkelerden biri olan Türkiye, sorunun diplomatik yollardan müzakerelerle çözülmesi tarafında yer almaktadır. Çünkü olası bir hareket hem Türkiye açısından olsun hem de İran açısından olsun telafisi mümkün olmayacak sonuçlar doğurabilecektir. Türkiye'nin bu konudaki tavrı ta başından beri konunun görüşmeler yoluyla "şeffaf ve anlaşılır" bir şekilde her iki tarafta da memnuluk uyandıracak şekilde olmasıdır. Tabii ki Türkiye'nin bu şekilde hareket etmesi, bir tarafta da İran'ın nükleer enerji elde etme konusundaki davranışlarında ve çabalarında kendini göstermesi gerekmektedir. Türkiye, kendi çıkarları ve güvenliği açısından ne tamamen İran tarafında yer alacak ne de ABD tarafında. Tarafsız bir şekilde bölge güvenliği içerisinde kendine ayrılan yerde kendi çıkarlarını koruma adına her iki tarafa da seviyeli ve mesafeli olarak davranacaktır. Ekonomik, siyasal ve güvenlik açısından olsun birçok yönden Türkiye'yi etkileyecek olan bu krizde, bir tarafta ABD'nin muhtemel saldırısı diğer taraftan da İran'ın nükleer silah elde etme çabaları sorunu dallandırıp budaklandırmaktan başka bir şey yapmayacak ve Türkiye'yi de zora sokmaktan başka bir işe yaramayacaktır.

Her ne kadar İran'ın ve ABD'nin nükleer krizin çözüme kavuşturulması konusunda talepleri ve yaşanması belki de muhtemel olabilecek ya da olamayacak senaryolar olsun, her halükarda bu sorunun tamamen çözüme kavuşturulması açısından bir açıklık gözükmemekte olup, bir dönem sorun gündemi fazla meşgul etmezken diğer taraftan bazı dönemler alevlenmektedir. Özellikle de son zamanlarda gündemi meşgul eden Japonya'da yaşanan şiddetli deprem sonucunda ortaya çıkan nükleer tehlike, nükleer santrallerde patlama yaşanmasıyla gerçekleşen nükleer sızıntılar bütün dünyayı olumsuz bir şekilde etkiledi. Geçmiş zamanda yaşanmış olan Çernobil faciasının bir yenisinin de yaşanması gündeme gelmektedir.

Sonuç olarak, İnan nükleer krizinin zm konusu, Avrupa Birliği ve ABD'nin farklılıkları aşarak ortak bir strateji belirleyip, bu yeni stratejiyi birlikte uyum içerisinde uygulamalarından geçmektedir. Krizin üzülmesi için önerilen bütün politikaların başarılı olabilmesi, ABD'nin sürece bizzat katılarak İnan'la doğrudan müzakere yoluna başvurup ortamı uygun hale getirmeye çalışmaktadır. nemli olan ise, kriz konusunda verilecek ve uygulanacak kararların ortak bir çerçevede tespit edilmesi ve zlmeye çalışılmasıdır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Adıbelli, Barış (2008), **Avrasya Jeopolitiğinde Büyük Oyun**, 1.Baskı, İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.
- Asker, Cemile (2010), “Tarihsel Süreç İçerisinde İran ve Nükleer Gücü”, **Dış Politika Analizleri**, <http://www.orsam.org.tr/tr/yazigoster.aspx?ID=751>.
- Arafat, Mohammad (2009), **Türkiye ve Komşuları**, 1.Baskı, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Arı, Tayyar (2004), **İran, Irak ve ABD: Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya**, 1.Baskı, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Armaoğlu, Fahir (2005), **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)**, 15.Baskı, İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Aryamehr, Rameş Sanghvi (1971), **İran Şahı Siyasi Bir Biyografi**, İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Atasoy, Defne (2008), **İran’da Şah Sonrası Nükleer Enerji Politikası**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bila, Fikret (10 Mayıs 2006), “İran’ın PKK Politikası”, **Milliyet Gazetesi**, 14.
- Bilge, A.Suat (1952), “Milletlerarası Adalet Divanı’nın İngiliz-İran Petrol Şirketi Uyuşmazlığı Hakkında Verdiği 22 Temmuz 1952 Tarihli Kararı”, **AÜ SBF Dergisi**, 7(1-4), 153-167.
- Cankara, Yavuz (2005), **Yeni Oyun İran’ın Nükleer Politikası**, İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.
- Celalifer, Arzu (2006), “Nükleer Kaosta Kuzey Kore ve İran’ın Konumları”, **USAK Stratejik Gündem**, <http://www.usakgundem.com/yazarlar.php?type=17&id=458>. (20.10.2006)
- _____ (2009), **İran Nükleer Krizi**, 1.Baskı, Ankara: USAK Yayınları.

- Celalifer, Arzu (2010), “Nükleer Kriz’de Türkiye’nin Diplomatik Çabaları”, <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1353>.
- Cin, Barış (2007), **Türkiye-İran Siyasi İlişkileri (1923-1938)**, 1.Baskı, İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.
- Çakmak, Cenan (2007), “İran-Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu (UAEK) İlişkileri”, **Satranç Tahtasında İran “Nükleer Program”**, 1.Baskı içinde (305), İstanbul: Tasam Yayınları.
- Çetinsaya, Gökhan (2006), “Nükleer Kriz Eşiğinde İran ve Türkiye”, <http://www.setav.org/public/HaberDetay.aspx?Dil=tr&hid=11579&q=nukleer-kriz-esiginde-iran-ve-turkiye>.
- Dağcı, Kenan ve Sandıklı, Atilla (Ed.) (2007), **Satranç Tahtasında İran “Nükleer Program”**, 1.Baskı, İstanbul: Tasam Yayınları.
- Dursunoğlu, Alptekin (2006), “İran’ın Nükleer Programı Fırsatlar-Tehditler”.
- Ekrem, Erkin (2006), “İran Nükleer Krizi ve Çin”, <http://turksam.net/tr/a791.html>. (15.02.2006)
- Ercan, Arda ve Hamarat, Bilge (2007), “İran Nükleer Programı ve Türkiye’ye Etkileri”, **Satranç Tahtasında İran “Nükleer Program”**, 1.Baskı içinde (357-358), İstanbul: Tasam Yayınları.
- Erceylan, Mustafa (2007), **Büyük Orta Doğu Projesi’nde İran’ın Önemi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ersel, Hasan (2007), “İran’ın Nükleer Tutkusu, Aslında İç Sorunun Dışa Yansıması”, <http://www.tepav.org.tr/tr/index.php?type=article&cid=33>. (17.01.2007)
- Freedman, Robert O. (2000), “Russian-Iranian Relations in the 1990s”, **Middle East Review of International Affairs**, 4 (2), 65.
- Gönlübol, Mehmet (1996), **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, 9.Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Görçün, Ömer Faruk (2008), **1979 İran İslam Devrimi Sonrası Türkiye-İran İlişkileri**, 1.Baskı, İstanbul: Beta Yayıncılık.

- Gündoğan, Ünal (2010), **İran ve Orta Doğu: 1979 İran İslam Devrimi'nin Orta Doğu Dengelerine Etkisi**, 1.Baskı, Ankara: Adres Yayınları.
- Gürel, Şükrü S. (1979), "Orta Doğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri", **AÜ SBF Yayınları**, Ankara, 48-49.
- Gürler, Ali İhsan (2005), **Büyük Orta Doğu Projesi ve Bush Doktrini**, 1.Baskı, İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.
- Hüseyinoğlu, Pınar (2007), "İran'ın Nükleer Programı ve Bölge Dengelerine Yansıması", **Satranç Tahtasında İran "Nükleer Program"**, 1.Baskı içinde (363), İstanbul: Tasam Yayınları.
- Keskin, Arif (2006), "İran'ın Nükleer Sorunu: Güven Bunalımı ve Beka Mücadelesi", **Stratejik Analiz Dergisi**, 6 (71), 69.
- _____ (2007), "Devrim İçinde Yeni Bir Devrim Arayışı: Ahmedinejad ve Radikal Muhafazakar Akım", <http://www.turksam.org/tr/a1304.html>. (11.06.2007)
- Kıbaroğlu, Mustafa (2006), "İran'ın Nükleer Programı ve Türkiye'nin Güvenliğine Etkileri", 15-17.
- Kinzer, Stephen (2004), **Şah'ın Bütün Adamları: Bir Amerikan Darbesi ve Orta Doğu'da Terörün Kökenleri**, Çev. Selim Önal, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Köçer, Mehmet (2004), "Ağrı İsyanı (1926-1930)", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 14 (2), 383-384.
- Köse, Talha (2008), **İran Nükleer Programı ve Orta Doğu Siyaseti: Güç Dengeleri ve Diplomasinin İmkanları**, 1.Baskı, Ankara: Seta Yayınları.
- Kuloğlu, Armağan (2007), "ABD-İran Çatışmasının Askeri Sonuçları ve Türkiye'ye Etkileri" (12), <http://www.ekoenerjidergi.com/node/80>.
- Kürkçüoğlu, Ömer (1972), **Türkiye'nin Arap Orta Doğu'suna Karşı Politikası (1945-1970)**, Ankara: AÜ SBF Yayınları.
- Mim, Elif (1925), "Türkiye-İran Dostluğu", **Yeni Kafkasya**, 3(13), 6.
- News Times Dergisi**, Aralık 2010, Sayı: 4.
- "Nükleer Poker Kıyamete Gidiyor-1" (2007), <http://www.diplomatikgozlem.com/haber-oku.asp?id=2593>. (21.01.2007)

- Oğan, Sinan (2006), “İran’ın Nükleer Krizi; Senaryolar, Beklentiler”, <http://www.turksam.org/tr/a802.html>. (22 Şubat 2006)
- Özbyay, Fatih (2007), “Realpolitik, Pragmatizm, Ulusal Çıkarlar ve Nükleer Program Ekseninde Dünden Bugüne Rusya-İran İlişkileri”, **Satranç Tahtasında İran “Nükleer Program”**, 1.Baskı içinde (188-189), İstanbul: Tasam Yayınları.
- Pehlivanoglu, A.Öner (2004), **Orta Doğu ve Türkiye**, 1.Baskı, İstanbul: Kastaş Yayınevi.
- Sanjian, Ara (1997), “The Formulation of the Baghdad Pact”, **Middle Eastern Studies**, 33(2), 226-266.
- Soysal, İsmail (1989), “Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları”, **Türk Tarih Kurumu Yayınları**, 1(1), 276.
- _____ (1991), **Türkiye’nin Uluslararası Siyasal Bağlıları (1945-1990)**, 2.Baskı, Ankara: TTK Yayınları.
- “Tahran Trafiği” (16 Ekim 2008), **Akşam Gazetesi**.
- Üşür, Serpil (Ed.) (1992), **İran Devrimi: Eşitsiz Gelişme ve Dinci Popülizm**, 1.Baskı, İstanbul: Belge Yayınları.
- Vidal, Alain Gresh-Dominique (1991), **Orta Doğu; Mezopotamya’dan Körfez Savaşı’na**, Çev. H. Türe, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Yılmaz, Türel (2009), **Uluslararası Politika’da Orta Doğu**, 2.Baskı, Ankara: Barış Platin Yayınları.
- Zengin, İsmail (1991), **İran Devrimi ve Orta Doğu’ya Etkileri**, 1.Baskı, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- <http://www.washingtonpost.com/ac2/wp-dyn/A51396-2004-Jun18?language=printer>
(19 Haziran 2004)
- <http://www.masalca.com/siyasal-bilimler/154518-saadabad-pakti.html>. (16.06.2009)
- <http://www.gizlikapi.org/asya-kitasi/71759-iran-iran-hakkında-hersey.html>.
- <http://www.oxfordresearchgroup.org.uk/work/middle-east/iranchronology.php>.
- <http://arsiv.sabah.com.tr/2007/01/11/dun95.html>. (11.01.2007)

<http://www.sde.org.tr/tr/kose-yazilari/377/iran-nukleer-sorunu-turkiye-ve-cin.aspx>.
(30.03.2011)

<http://www.sde.org.tr/tr/kose-yazilari/296/cinin-nukleer-sorun-uzerindeki-tutumu.aspx>.
(30.03.2011)

ÖZGEÇMİŞ

17 Mart 1982 tarihinde Trabzon'da doğdu. İlk ve Orta öğrenimini Trabzon Prof.İhsan Koz İlköğretim Okulu, lise öğrenimini de Trabzon Süper Lisesi'nde tamamladıktan sonra 2001 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Uluslararası ilişkiler Bölümünü kazandı. Lisans eğitimi sırasında 2 yıl boyunca Türk Eğitim Vakfı'ndan burs aldı. 2006 yılında bu bölümden bölüm 2. olarak mezun oldu. 2008-2009 Eğitim-Öğretim Dönemi'nin 2.Yarıyılı'nda Pelitli 75.Yıl Cumhuriyet İlköğretim Okulu'nda ücretli İngilizce Öğretmenliği yaptı. 2008 yılında Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Uluslararası İlişkiler Programı'nda Yüksek Lisans'a başladı.

Halen Yüksek Öğrenim Kredi ve Yurtlar Kurumu Trabzon Yurt Müdürlüğü'nde Yurt Yönetim Memuru olarak görev yapmaktadır.

Bildiği yabancı diller İngilizce ve Rusça'dır.